

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษา “เพลงโหม่งฟาง” ของจังหวัดตราด ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น
 - 1.1 ความหมายและความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น
 - 1.2 ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้และสืบทอด
 - 2.1 ปรวิญากับพฤติกรรมการเรียนรู้
 - 2.2 ทฤษฎีการเรียนรู้
 - 2.3 กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น
 - 2.4 ปัจจัยสำคัญสำหรับการเรียนรู้และสืบทอด
3. ลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมประเพณีไทย
 - 3.1 ความหมายของวัฒนธรรมประเพณี
 - 3.2 การถ่ายทอดและการเรียนรู้วัฒนธรรม
 - 3.3 ค่านิยมพื้นฐานของสังคมไทย
4. ความหมายและความเข้าใจเกี่ยวกับเพลงพื้นบ้าน
 - 4.1 ลักษณะเด่นของเพลงพื้นบ้าน
 - 4.2 ศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้อง
 - 4.3 ประเภทของเพลงพื้นบ้าน
 - 4.4 ปัจจัยที่มีผลต่อการสืบทอดและสร้างสรรค์
 - 4.5 การถ่ายทอดเพลงพื้นบ้าน
 - 4.6 พัฒนาการของเพลงพื้นบ้าน
5. ความเป็นมาของเพลงโหม่งฟางจังหวัดตราด
6. ภูมิหลังทางภูมิศาสตร์ สังคม วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของจังหวัดตราด
 - 6.1 ภูมิหลังทางภูมิศาสตร์
 - 6.2 ภูมิหลังทางสังคมและเศรษฐกิจ
 - 6.3 ภูมิหลังทางวิถีชีวิตและวัฒนธรรม
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

1. ความหมายและความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

มรดกทางภูมิปัญญาหรือความรู้ในชีวิตจริงที่มีอยู่เดิมในชุมชนและประสบการณ์ร่วมกับการพัฒนาสมัยใหม่เป็นกระบวนการถ่ายทอดทางภูมิปัญญาประสานกับการเรียนรู้จากประสบการณ์เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน สังคมไทยได้เรียนรู้จากการปรับตัวของชาวบ้าน โดยกระแสภูมิปัญญานี้ และเล็งเห็นว่าการพัฒนาที่ผ่านมาเราให้ความสำคัญกับความรู้และผู้ที่ทรงภูมิปัญญาไทยน้อยกว่าความรู้ทางสากลและผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านในความรู้สมัยใหม่ แต่ในปัจจุบันบทบาทของภูมิปัญญาไทยในการพัฒนาสังคมเริ่มได้รับการยอมรับมากขึ้น จากหน่วยงานทั้งองค์กรภาครัฐ หน่วยงานเอกชน และองค์กรชุมชน การศึกษาค้นคว้าและนำไปสู่การปฏิบัติการในแผนการทำงานของหน่วยงานต่าง ๆ มีมากขึ้น มูลเหตุที่ภูมิปัญญาไทยมีบทบาทในหน่วยงานและการพัฒนาทุกด้าน เพราะภูมิปัญญาไทยมีความหลากหลาย เป็นความหลากหลายที่แวดล้อมวิถีชีวิตของคนในสังคม ภูมิปัญญาไทยจึงเกี่ยวข้องกับทุกมิติทางสังคม โดยมี “คน” เป็นศูนย์กลางของความสัมพันธ์กับมิติทางสังคมนั้น ๆ หรือเรียกได้ว่าเป็นผู้ทรงภูมิปัญญาของสังคม เป็นผู้เรียนรู้ สืบทอด พัฒนา ถ่ายทอดและนำความรู้ทางภูมิปัญญามาพัฒนาชีวิตของคนในสังคม (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2542)

รัตนะ บัวสนธิ์ (2537, หน้า 12) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการทัศน์ของบุคคลที่มีต่อตนเองต่อโลกและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกระบวนการทัศน์ดังกล่าวจะมีรากฐานมาจากคำสอนทางศาสนา คติ จารีตประเพณี ที่ได้รับการถ่ายทอดสั่งสมและปฏิบัติสืบเนื่องกันมาเข้ากับบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย โดยมีเป้าหมายเพื่อความสุขในส่วนที่เป็นชุมชน และบุคคลสามารถ จันทรสุรีย์ (2536, หน้า 146-147) ให้คำจำกัดความภูมิปัญญา (Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) ก็เรียก หมายถึงพื้นเพ รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน หรือความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้ และมีประสบการณ์สืบทอดกันมา ทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้สะสมที่สืบทอดกันมา กล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินวิถีชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชาๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้น วิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ

อาชีพ ความเป็นอยู่เกี่ยวกับการใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรมนั้นจะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด ภูมิปัญญา มี 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่า และความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่น ๆ

ประเวศ วะสี (2536, หน้า 17-33) กล่าวไว้ในเอกสารภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบทว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ชีวิต สังคม และในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม ลักษณะสำคัญ คือ จำเพาะกับท้องถิ่น มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง และมีความเคารพผู้อาวุโส สามารถสรุปได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นจะมีวัฒนธรรมเป็นรากฐาน ใช้วิทยาศาสตร์ มีการบูรณาการสูง มีการเชื่อมโยงไปสู่นามธรรมที่ลึกซึ้งสูงส่ง เน้นความสำคัญของจริยธรรมมากกว่าวัตถุธรรม เราสามารถนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าสู่การศึกษาของชาติ ค้นคว้าทะนุบำรุงภูมิปัญญาท้องถิ่น ผลิิดเอกสารศึกษาภูมิปัญญา วิจัยองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น โรงเรียนควรเป็นศูนย์ข้อมูลข่าวสาร ศึกษาความสัมพันธ์สภาวะมนุษย์ สังคม สิ่งแวดล้อมอย่างมีบูรณาการ รัฐบาลควรสนับสนุน เอกชน ชุมชน เพื่อศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย

เอนก นากะบุตร (2536, หน้า 82-83) กล่าวว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญต่อการพัฒนาท้องถิ่น การพัฒนาท้องถิ่นที่อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ประกอบ มีลักษณะเป็นความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เอื้ออำนวยขึ้นา และเป็นทางเลือกที่เหมาะสมต่อสภาวะท้องถิ่นและเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่เข้ามากระทบ ความรู้ ภูมิปัญญา และระบบคุณค่าต่าง ๆ ได้รับการประยุกต์และสืบสานอย่างต่อเนื่องโดยสมาชิกของชุมชน ต้องกระจายการเรียนรู้หลายรูปลักษณะผ่านประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคล และการปฏิบัติซ้ำ มีการเลือกสรรและผสมผสานกับความรู้ที่เข้ามาจากภายนอก

สารานุกรมไทย (2543, หน้า 18) ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ความรู้ ความสามารถ วิธีการ ผลงานที่คนไทยได้ค้นคว้ารวบรวมและจัดเป็นความรู้ ถ่ายทอด ปรับปรุงจากคนรุ่นหนึ่งมาสู่คนอีกรุ่นหนึ่งจนเกิดผลิตผลที่ตีงาม มีคุณค่า มีประโยชน์สามารถนำมาแก้ปัญหา และพัฒนาวิถีชีวิตได้

กรมวิชาการ (2539, หน้า 2) สรุปภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเราผ่านกระบวนการ

ศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์ จนเกิดปัญหาและตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลาย ๆ เรื่อง ความรู้สึกดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เห็นเป็นศาสตร์เฉพาะสาขาวิชาต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานองค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการแก้ปัญหาของคนเรา ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้นั้นเอง หากมีการสืบค้นหาเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักกัน เกิดการยอมรับ ถ่ายทอด และพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

ปรีชา อุตระภูณ (2539, หน้า 9) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง เรื่องที่สั่งสมกันมาแต่อดีตและเป็นเรื่องราวของการจัดความสัมพันธ์ ระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อมคนกับคน คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิธีการทำมาหากินและพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกอย่าง เพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้ เป้าหมายก็คือ เพื่อให้เกิดความสงบสุขทั้งในที่ที่เป็นชุมชน หมู่บ้านและส่วนที่เป็นปัจเจกชนของในเรื่องเดียวกัน

อุดม เพชรสังหาร (2540, หน้า 76) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ผลผลิตทางสติปัญญาของผู้คนในท้องถิ่นที่สร้างหรือคิดค้นขึ้นมา เพื่อใช้สนองความต้องการของท้องถิ่นตนเอง เพื่อความเป็นอยู่ของสังคมและมีการถ่ายทอดเป็นมรดกสืบเนื่องกันมาจากรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดชลบุรี (2541, หน้า 2) ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง องค์ความรู้หรือสติปัญญาสั่งสมที่เกิดจากความคิดริเริ่มและหรือประยุกต์ความรู้ที่มีอยู่อย่างชาญฉลาดปฏิบัติจนเป็นที่ยอมรับและเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (2543, หน้า 1) ให้ความหมายภูมิปัญญาว่าเป็นระบบและวิถีคิดที่เป็นเชิงความรู้ มีความเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการแสวงหาคำตอบที่เป็นระบบ เป็นขั้นตอนและท้าทายการพิสูจน์ กระจายอยู่ทุกชุมชนทั่วประเทศ

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2543, หน้า 1) ภูมิปัญญาหมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าของบุคคลและสังคม ซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบต่อกันมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน หรือเป็นลักษณะสากลที่หลาย ๆ ท้องถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นเกิดจากการที่ชาวบ้านแสวงหาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติ ทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้าน

รุ่ง แก้วแดง (2543, หน้า 204) ภูมิปัญญาไทย หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะของคนไทย อันเกิดจากการสร้างสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเลือกสรร เรียนรู้ ปรับแต่ง พัฒนา และถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อใช้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย

สภาวัฒนธรรมจังหวัดตราด (2544, หน้า 11) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง คฤหัสถ์ หรือฆราวาสที่สะสมการเรียนรู้ ประสบการณ์ในชีวิตมาเป็นระยะเวลายาวนาน ผ่านกระบวนการศึกษาตามหลักวิชาของแต่ละสาขา สังเกต คิดวิเคราะห์ จนเกิดปัญญาและตกผลึกมาเป็น องค์ความรู้ที่มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปในแต่ละสาขาวิชา และมีผลงานเป็นที่ประจักษ์

รังสรรค์ จันต๊ะ (2544, หน้า 10) ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง ภาพรวมของระบบ วิธีคิด ความเชื่อ ความรู้ทางสติปัญญา อันเป็นเครื่องชี้นำแก่ผู้คนในสังคมว่าจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืน ร่วมกับคน ป่า ดิน น้ำ และฟ้า (อำนาจเหนือธรรมชาติ) ภูเขา สัตว์ แมลงและสภาพแวดล้อมอื่นๆ ได้อย่างไร องค์ความรู้เหล่านี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของธรรมชาติของมนุษย์ที่สามารถเรียนรู้ปรากฏการณ์ รอบตัวเองได้ เพียงแต่ไม่ได้นำเข้าสู่ระบบโรงเรียนตามมาตรฐานของสังคมตะวันตก และมาตรฐาน ของรัฐบาลไทยสมัยใหม่ที่มีแบบแผนมาเป็นตัวกำกับ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544, หน้า 21) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พัฒนาการของการปรับตัว ปรับวิถีชีวิตให้เข้ากับธรรมชาติแวดล้อม แล้วสร้างสรรค์ สังคม และสืบสาน ประสบการณ์เหล่านั้นเป็นเวลาหลายศตวรรษต่อเนื่องกัน

กรมการศึกษานอกโรงเรียน (2545, หน้า 363) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความสามารถที่ชาวบ้านสั่งสมสืบทอดกันมา เพื่อใช้ในการแก้ปัญหา ปรับตัวเรียนรู้ และเป็น ความรู้ที่สังคมยอมรับ จนกระทั่งมีการสืบทอดไปยังคนรุ่นใหม่ ๆ ต่อ ๆ กันไป ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชนและตัวของผู้อยู่เอง หากมีการสืบค้นเพื่อการศึกษา และ นำไปใช้ต้องเป็นที่รู้จักกันเกิดการยอมรับถ่ายทอดและพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่

ธีระชัย เจ้าสกุล (2545, หน้า 8) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้และประสบการณ์ ทั้งหมดของชาวบ้านในท้องถิ่นที่ใช้ในการแก้ปัญหาหรือการดำรงชีวิต โดยได้ปรับความรู้ตาม เทคโนโลยีซึ่งได้รับการถ่ายทอด กลั่นกรองเป็นระยะเวลายาวนานต่อเนื่องกันมา

พัชรินทร์ สิริสุนทร (2546, หน้า 4) ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ในท้องถิ่น ที่เกิดขึ้นจากระบบคิด ความเชื่อ และวัฒนธรรมของสามัญชนในท้องถิ่นที่มีความกลมกลืนและ ผสมผสานอยู่กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและบริบททางสังคม วัฒนธรรม

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ องค์ความรู้ ทักษะ ความสามารถในการแก้ปัญหา ในการดำเนินชีวิต ตลอดจนประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดกันยาวนานของชาวบ้าน เป็น กระบวนการเรียนรู้และมีการปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เช่น ด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ ความศรัทธา ภูมิปัญญาเกิดจากการเรียนรู้จากประสบการณ์จริง มีการบูรณาการ ทั้งทางร่างกาย จิตใจ สังคม และสิ่งแวดล้อมเชื่อมโยงไปสู่นามธรรม และนำไปสู่การพัฒนา ศักยภาพ เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดี มีการสืบทอดอนุรักษ์ให้ดำรงอยู่คู่คนรุ่นต่อไป กลายเป็นมรดก วัฒนธรรม ซึ่งอาจมีเอกลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่นที่แตกต่างกัน

2. ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ประเภทของภูมิปัญญา มีด้วยกันหลายด้าน ซึ่งในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ จะมีปรากฏให้เห็น ในเรื่องของการประกอบอาชีพ การดำรงชีวิต ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี ความเชื่อ ความคิด ทักษะคติ ตลอดจนสิ่งก่อสร้าง เครื่องใช้ เครื่องมือต่าง ๆ กันไปตามแต่ละ ท้องถิ่น จึงมีลักษณะเป็นทั้งรูปธรรมที่ถ่ายทอดกันมา สามารถประมวลได้เป็น 9 ประเภท ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2542, หน้า 20-25)

2.1 ด้านภาษาและวัฒนธรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานเพื่อ การสื่อสาร การถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ในสังคมให้มีการเรียนรู้ สืบต่อและเผยแพร่แก่สังคมอื่น จนมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง

2.2 ด้านศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถในการประยุกต์หลักธรรม คำสอน ความเชื่อ ค่านิยม จารีต แบบแผนในการดำเนินชีวิต และก่อสร้างพิธีขึ้นแก่สังคม

2.3 ด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม หมายถึง ความสามารถในการออกแบบ สร้างสรรค์ ประดิษฐ์งานด้านศิลปะเพื่อใช้จินตนาการให้เกิดสุนทรีย์ภาพในสังคม ผลิตผลงาน ด้านสิ่งก่อสร้าง รูปแบบ และรูปทรงต่าง ๆ ภาพเขียน ภาพวาด จิตรกรรม ประติมากรรม แสดงให้เห็นถึงฝีมือ ความคิด ความเชื่อที่ถ่ายทอดไว้เป็นมรดกแก่สังคม

2.4 ด้านการศึกษาและการเรียนรู้ หมายถึง ความสามารถในการจัดระบบเพื่อ การเรียนรู้ มีกระบวนการให้ความรู้ ถ่ายทอดแนวความคิด ความเชื่อ ระเบียบแบบแผน การจัด การเรียนการสอน การให้การศึกษาทั้งที่มีรูปแบบและไม่มีรูปแบบ การส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ การจัดบรรยากาศและแหล่งที่จะเชื้ออำนวยการเรียนรู้ของคนในสังคม

2.5 ด้านการแพทย์และสาธารณสุข หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกัน ดูแล รักษาสุขภาพ อนามัยของคนในสังคม มีการเรียนรู้ และถ่ายทอดเพื่อบำบัดและขจัดโรคภัย

ใช้เจ็บต่าง ๆ ทั้งในส่วนบุคคลและสังคมส่วนรวม โดยใช้ความสามารถในการพึ่งพาตนเอง และทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในสังคมให้เกิดประโยชน์

2.6 ด้านการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถในการจัดการสื่ออนุรักษ์ พัฒนา สงวนรักษา และนำทรัพยากรธรรมชาติมาทำให้เกิดประโยชน์แก่สังคมศึกษาและส่งเสริมคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติเพื่อรักษาสิ่งแวดล้อมให้เกิดความสมดุลและยั่งยืน

2.7 ด้านความเป็นอยู่และการดำรงชีวิต หมายถึง ความสามารถในการจัดระบบการใช้ชีวิตประจำวัน การเลี้ยงดูเด็ก การพักผ่อนหย่อนใจ การละเล่น การแสดง การแต่งกาย การสังสรรค์ คติความเชื่อ พิธีกรรมเกี่ยวกับการมีชีวิตอยู่ในสังคมอย่างเป็นสุข รวมทั้งข้อห้ามข้อละเว้นต่าง ๆ ในการดำรงชีวิต

2.8 ด้านการปกครองและการบริหาร หมายถึง ความสามารถในการจัดสรร จัดระบบการดูแลและเบี่ยงเบนและองค์การที่สำคัญตามโครงสร้างของสังคม เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อย มีความเป็นธรรม เป็นสุข มีการแบ่งสรรประโยชน์และทรัพยากรในสังคมร่วมกันมีแนวคิดและวิธีการรักษา ป้องกันอันตรายเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางสังคม

2.9 ด้านการผลิตและการบริโภค หมายถึง ความสามารถในการจัดหาและใช้วัสดุอุปกรณ์ในการทำมาหากิน การประกอบอาชีพ การประกอบอาหาร การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวกในการผลิตสิ่งของ สำหรับอุปโภคบริโภคของคนในสังคม

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญา ไม่ว่าจะเป็นประเภทใด ลักษณะใด ย่อมหมายถึง องค์ความรู้ซึ่งประกอบไปด้วยแนวความคิด ความเชื่อ ความนิยมและการยอมรับกันของคนในสังคมนั้น ๆ มีการสั่งสม ถ่ายทอด และเรียนรู้สืบต่อกันในหลายรูปแบบ เพื่อการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข กลมกลืน ไม่เกิดการแปลกแยกและเพื่อการดำรงอยู่ในสังคมอย่างสมดุลพึ่งพาตนเองได้และพัฒนาต่อไปอย่างยั่งยืน

แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้และสืบทอด

1. แนวคิดเกี่ยวกับพฤติกรรมกรรมการเรียนรู้

เนื่องจากความคิดทางปรัชญาการศึกษาทำให้การศึกษาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เมื่อการศึกษาเปลี่ยนแปลงไป แนวการจัดการศึกษาซึ่งครอบคลุมไปถึงหลักสูตรการเรียนการสอน ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วยตามความไม่คงที่ของปรัชญาการศึกษา ได้มีปัญหาคิดขึ้นบ่อย ๆ ในเรื่องที่ว่า ในการเรียนการสอนนั้นผู้สอนจะสอนอย่างไร จึงจะทำให้เกิดพฤติกรรมตามที่ต้องการ

ผู้สอนไม่ทราบแน่ชัดว่าเมื่อสอนไปแล้วผู้เรียนจะเกิดความเข้าใจหรือเกิดลักษณะพฤติกรรมเช่นไร มีขอบเขตของพฤติกรรมมากน้อยเพียงใด กิตติมา ปรีดีติลล (2521, หน้า 159-162) สรุปแนวคิดของนักปรัชญาและนักจิตวิทยาไว้ดังนี้

บลูม (Bloom, 1971 อ้างถึงใน กิตติมา ปรีดีติลล, 2521) ได้ศึกษาถึงพฤติกรรม การเรียนรู้ของคนไว้ในหนังสือ โดยแบ่งพฤติกรรมการเรียนรู้ออกเป็น 3 ด้าน คือ

1. Cognitive Domain เป็นการเรียนรู้ทางด้านความรู้ความคิด
2. Affective Domain เป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวกับความรู้สึก ได้แก่ทัศนคติ ค่านิยม ความสนใจ และความซาบซึ้ง
3. Psycho-Motor เป็นการเรียนรู้เพื่อให้เกิดทักษะต่าง ๆ เช่น ในด้านการเคลื่อนไหว และการใช้อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย

ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาของบลูม (Bloom) นอกจากจะช่วยให้การวางจุดหมาย การศึกษาแล้ว ยังช่วยเป็นแนวทางในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนด้วยว่าวิชาใดต้องการให้เกิดการเรียนรู้ด้านใด และในการให้เกิดการเรียนรู้ด้านนั้น ๆ จะจัดกิจกรรมเช่นไร

บรูเนอร์ (Bruner, 1960 อ้างถึงใน กิตติมา ปรีดีติลล, 2521) นักจิตวิทยาได้ให้ข้อคิดว่าการที่จะจัดการเรียนการสอนหรือใช้ วิธีเรียนวิธีสอนเช่นไร ควรจะได้ระลึกถึงหลักเกณฑ์ที่ว่า เด็กสามารถจะเรียนสิ่งต่าง ๆ ได้ดี ถ้าหากผู้สอนสามารถแสดงให้เห็นถึงโครงสร้างที่ชัดเจน และความคิดที่แจ่มแจ้ง หัวใจของการศึกษาคือ ต้องพยายามให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากของจริง การเรียนควรเป็นการได้ความคิดเป็นการถ่ายโยงหลักเกณฑ์และทัศนคติ โดยอาศัยหลักความคิดพื้นฐานทั่วไป การที่บุคคลใดจะสามารถนำความรู้ความคิดไปใช้ได้หรือไม่มากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่ว่า เขามีความรู้ ความเข้าใจในลักษณะธรรมชาติทั่วไปของปรากฏการณ์ที่เขาเกี่ยวข้องกับหรือไม่ การที่เขาสามารถรู้ความคิดพื้นฐานเบื้องต้นได้มากเท่าไร เขาก็ยังสามารถนำความรู้ไปแก้ปัญหาใหม่ได้กว้างขวางยิ่งขึ้นเท่านั้น

2. ทฤษฎีการเรียนรู้

ทฤษฎีการเรียนรู้มีความสำคัญต่อกระบวนการเรียนการสอนอย่างมาก ในปัจจุบันนี้ ยังไม่มีทฤษฎีใดที่จะสามารถครอบคลุมการเรียนรู้ในทุกแง่ทุกมุม เพราะนักการศึกษา และนักจิตวิทยาต่างก็ขาดการสนับสนุนซึ่งกันและกันทางวิชาการอย่างเพียงพอ เพราะนักจิตวิทยาก็สนใจอยู่แต่เฉพาะความถนัด ความสัมฤทธิ์ผลด้านสังคม และแรงจูงใจในสถานการณ์การเรียนรู้ แต่ไม่ได้เอาใจใส่ที่จะวิเคราะห์พฤติกรรมการเรียนรู้ให้ลึกซึ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับส่วนประกอบ

ของความสามารถทางสมอง เช่น กระบวนการของความคิด อย่างไรก็ตามหากได้พยายามรวบรวม ทฤษฎีการเรียนรู้ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์ต่อการศึกษามนุษย์นั้นพอจะแยกออกได้เป็นดังนี้

2.1 ทฤษฎีทางจิตหรือกลุ่มพลังทางจิตซึ่งมีความเชื่อว่า การศึกษาเป็นการนำพลังทางจิตออกมา โดยไม่คำนึงถึงองค์ประกอบอื่น ๆ เน้นการฝึกฝนจิตเป็นสำคัญ

2.2 ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์หรือทฤษฎีพฤติกรรม มีความเชื่อว่าพฤติกรรมสร้างมาจาก สิ่งที่สามารถสังเกตได้ ดังนั้นในการเรียนรู้ส่วนใหญ่เกิดจากการพยายามลองผิดลองถูก และการวางเงื่อนไข การลงโทษ และให้รางวัล

2.3 ทฤษฎีสนาม เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับการรับรู้ของตัวบุคคลและสิ่งแวดล้อม ในการเรียนรู้วิธีต่าง ๆ ของร่างกายต้องปฏิสัมพันธ์กับวิธีอื่น ๆ ด้วย นอกจากนี้ทฤษฎีนี้ ถือว่าเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล และการสนใจเป็นเรื่องสำคัญด้วย

ทฤษฎีดังกล่าวข้างต้นเป็นเพียงการเสนอแนวทางอย่างกว้าง ๆ เกี่ยวกับการเรียน แต่ยังไม่ได้รวบรวมเข้าเป็นศาสตร์ของการเรียนรู้อย่างเป็นหมวดหมู่ เพื่อเป็นแนวทางหรือ หลักเกณฑ์สำหรับศึกษา สเปนส์ ได้แบ่งประเภทของการเรียนรู้และพฤติกรรมออกเป็น 6 กลุ่ม ได้แก่

1. การวางเงื่อนไข
2. การเลือกเรียน
3. การเรียนรู้เกี่ยวกับปัญหาขณะ รวมทั้งการเรียนรู้แบบท่องจำ
4. การเรียนรู้เกี่ยวกับทักษะต่าง ๆ ทั้งการรับรู้และการเคลื่อนไหว
5. การเรียนรู้โดยการใช้สัญลักษณ์ รวมทั้งการให้เหตุผลและการคิด
6. การเรียนรู้เกี่ยวกับสังคมซึ่งรวมทั้งการเรียนรู้เกี่ยวกับเจตคติ ความสนใจและความรู้สึก

ฮิลการ์ด (Hillgard, 1973 อ้างถึงใน กิตติมา ปรีดีติลล, 2521) ได้เสนอแนะความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิภาพของการเรียนรู้ว่าจะดีได้นั้นควรคำนึงถึงหลักการเหล่านี้

1. ในการพิจารณาเสนออะไรควรคำนึงถึงความสามารถของผู้เรียนซึ่งมีข้อสมมุติที่ยอมรับกันคือ

- 1.1 คนฉลาดมากย่อมเรียนได้ดีกว่าคนฉลาดน้อย
- 1.2 เด็กอายุมากจะเรียนได้เร็วกว่าอายุน้อย
- 1.3 ความสามารถลดลงตามอายุ
- 1.4 ในวัยผู้ใหญ่ ผู้เรียนมากย่อมรู้มาก ผู้เรียนน้อยย่อมรู้น้อย
2. แรงจูงใจช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่เร็วขึ้น

2.1 แรงจูงใจมากเกินไปอาจทำให้ผลการเรียนในบางอย่างน้อยกว่าแรงจูงใจในระดับปานกลาง

2.2 แรงจูงใจที่เป็นรางวัลมีผลมากกว่าการทำโทษ

2.3 การเรียนรู้ที่มีการจูงใจภายในดีกว่าการเรียนรู้ภายใต้แรงจูงใจภายนอก

2.4 ความล้มเหลวหรือความสำเร็จมีส่วนช่วยในการเรียนรู้ทั้งสิ้น

3. ประวัติส่วนตัวอาจมีส่วนสกัดกั้นหรือเสริมความสามารถที่จะเรียนจากครู

4. การเรียนโดยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมจะดีกว่าเป็นผู้รับเพียงอย่างเดียว

5. การทำงานที่มีความหมายจะทำให้ผู้เรียนเรียนได้เร็วกว่าสิ่งที่ไม่มีความหมาย

6. ทักษะที่สร้างมาจากพฤติกรรมที่พัฒนาเป็นสิ่งที่เรียนรู้ได้ง่ายที่สุด

7. การฝึกอบรมเด็กก่อนถึงวุฒิภาวะอาจส่งผลในทางไม่ดีมากกว่าทางดี

3. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

การเรียนรู้ของมนุษย์เกิดขึ้นตั้งแต่จุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ เริ่มเรียนรู้จากการสัมผัส มีความพยายามที่จะนำสิ่งที่อยู่รอบตัวมาตีเป็นความหมาย ทำให้เกิดการเรียนรู้ตามศักยภาพของแต่ละบุคคลที่จะสามารถรู้ได้ ด้วยพลังสมองและความพยายาม เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอด มนุษย์ต้องเรียนรู้จากวิธีการที่หลากหลาย ทั้งจากกระบวนการเรียนรู้ตามที่ผู้อื่นพร่ำสอน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน เรียนรู้ด้วยความคิด จินตนาการของตนเอง ได้มีผู้ให้ความหมายไว้แตกต่างกัน ผู้วิจัยจะได้นำเสนอในความหมายและปัจจัยที่สำคัญดังนี้

กาลัก เต๊ะขันหมาก (2543, หน้า 10) กระบวนการเรียนรู้ หมายถึง กระบวนการที่ทำให้มีความสามารถในการแสวงหา เลือกสรร กลั่นกรองและสังเคราะห์ความรู้ทั้งที่เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมและความรู้ใหม่จากภายนอก แล้วนำมาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน และมีกระบวนการเรียนรู้ตามความหมายดังกล่าวดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้เป็นกระบวนการกลุ่ม เกิดจากเครือข่ายญาติภาคีสมาชิกได้ร่วมกันพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิพากษ์ วิจักษ์ ตั้งคำถามหาคำตอบ และแนวทางเลือกในการดำเนินงานวัฒนธรรม ลงมือปฏิบัติ ประเมินการดำเนินงาน และสรุปบทเรียนร่วมกัน ซึ่งทำให้เกิดภูมิปัญญาใหม่

2. กระบวนการเรียนรู้จากการลงมือทำจริง พลวัตของการเรียนรู้เกิดจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด ประสบการณ์ วิเคราะห์ปัญหาสาเหตุและหาแนวทางแก้ไขให้ดียิ่งขึ้น ด้วยกระบวนการ คิด-ทำ-ทบทวน-วิเคราะห์-ทำ ซึ่งจะส่งผลให้ได้ยกระดับความคิดและสังมภูมิปัญญาไว้

3. การเรียนรู้จากการแก้ปัญหาในชีวิตจริง ซึ่งเป็นความพยายามในการแก้ปัญหา และตอบสนองความต้องการของวัฒนธรรมในชีวิตจริงของท้องถิ่น จึงทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจและเรียนรู้ที่จะดำเนินงานวัฒนธรรมได้

4. การเรียนรู้ที่เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายที่เครือข่ายญาติภาคีสมาชิกมีการติดต่อ สื่อสารกัน ช่วยเหลือกัน มีความเชื่ออาทรสนใจที่จะมาร่วมกันดำเนินงานโดยใช้ทั้งการเชื่อมโยงเครือข่ายบุคคล และการใช้ช่องทางการสื่อสารต่าง ๆ เช่น สื่อสารมวลชนของท้องถิ่นเป็นกลไก หรือตัวกลางในการเชื่อมโยง

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540, หน้า 45-48) ได้วิเคราะห์และประมวลลักษณะการเรียนรู้ของชาวบ้านไว้ 8 ประการดังนี้

1. การลองผิดลองถูก ในบรรพกาลมนุษย์เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตและรักษาเผ่าพันธุ์ให้อยู่รอดด้วยการลองผิดลองถูก ประสบการณ์ของการลองผิดลองถูกมนุษย์ก็สะสมความรู้ความเข้าใจของตนไว้แล้วถ่ายทอดให้ลูกหลาน นาน ๆ เข้าก็กลายเป็นจารีต ธรรมเนียม ประเพณี หรือข้อห้ามในวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น ๆ ไป มนุษย์ก็สั่งสมภูมิปัญญาในการดำรงชีพไว้มากขึ้น และมีความเสี่ยงน้อยลง

2. การลงมือทำจริง มนุษย์เรียนรู้ด้วยการลงมือทำจริงในสถานการณ์สิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง การเรียนรู้และสะสมประสบการณ์ต่าง ๆ ไว้ในสถานการณ์จริง ปฏิบัติจริง แล้วส่งต่อไปยังรุ่นลูกหลานแบบค่อยเป็นค่อยไป และกลายเป็นธรรมเนียมหรือวิถีปฏิบัติ

3. การสาธิตวิธีการ การถ่ายทอดความรู้ การเรียนรู้จากการทำจริงได้พัฒนาต่อมาจนกลายเป็นการส่งต่อแต่คนรุ่นหลังด้วยการสาธิตวิธีการ และการสั่งสอนด้วยการบอกเล่า และการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ ซึ่งโดยทั่วไปการถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านจะนิยมสองวิธีแรก ในกรณีที่เป็นศิลปวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้งจึงจะใช้วิธีลายลักษณ์

4. พิธีกรรม การเรียนรู้โดยพิธีกรรมซึ่งมีความศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจโน้มน้าวให้ผู้ที่มีส่วนร่วมรับเอาคุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่ต้องการเข้าไปในตัวเป็นการตอกย้ำความเชื่อ กรอบศีลธรรมจรรยาของกลุ่มชน แนวปฏิบัติ และความคาดหวัง โดยไม่ต้องใช้การจำแนกแจกแจงเหตุผล

5. ศาสนา ในด้านหลักธรรมคำสอน ศีล และวัตรปฏิบัติ ตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้ล้วนมีส่วนตอกย้ำภูมิปัญญาที่เป็นอุดมการณ์แห่งชีวิต ให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและให้ความมั่นคง อบอุ่นทางจิตใจเป็นที่ยึดเหนี่ยวแก่คนในการเผชิญชีวิตบนความไม่แน่นอนอันเป็นสัจธรรมอย่างหนึ่ง สถาบันศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ของคนที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่า

6. การแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ ระหว่างกลุ่มชนที่แตกต่างกันทั้งในทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐานทำกิน รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่ วิธีการใหม่เข้ามาผสมกลมกลืนบ้าง ชัดแย้งกันบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายกว้างขวางทั้งในด้านสาระ รูปแบบ และวิธีการ

7. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม ในการแก้ปัญหาได้มีความพยายามเลือกฟื้นเอาความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมประเพณีมาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้ตรงกับฐานความเชื่อเดิม ขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ระดับหนึ่ง

8. ครูพักลักจำ เป็นการเรียนรู้ในทำนองแอบเรียน แอบเอาอย่าง แอบลองทำตามแบบอย่างที่เราสังเกตอยู่เงียบ ๆ แล้วรับเอามาเป็นของตนเองเมื่อสามารถทำได้จริงเป็นวิถีธรรมชาติธรรมดาของคนในการเรียนรู้จากผู้อื่น

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2542, หน้า 5-14) กำหนดว่ากระบวนการเรียนรู้ต้องมุ่งปลูกฝังจิตสำนึกที่ถูกต้องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในระบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข รู้จักรักษาและส่งเสริมสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ ความเคารพกฎหมาย ความเสมอภาค และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย รู้จักรักษาผลประโยชน์ส่วนรวมและของประเทศชาติ รวมทั้งส่งเสริมศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรมของชาติ การกีฬา ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และความรู้อันเป็นสากล ตลอดจนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความสามารถในการประกอบอาชีพ รู้จักพึ่งตนเอง มีความริเริ่มสร้างสรรค์ ใฝ่รู้ และเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง

รวีวรรณ อังคนุรักษ์พันธุ์ (2544, หน้า 5) รูปแบบการเรียนรู้คือวิธีการที่ผู้เรียนใช้ในการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ โดยมีองค์ประกอบของพฤติกรรมการเรียนรู้ที่มาจากประสบการณ์และสภาพแวดล้อม การเรียนรู้ของมนุษย์เกิดขึ้น ตั้งแต่วินาทีแรกของความเป็นมนุษย์ มนุษย์เริ่มเรียนรู้จากกระบวนการสัมผัส ความเอื้ออาทรที่สะท้อนมาจากจิตใจของแม่ พยายามนำสิ่งรอบตัวมาตีความหมาย เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ตามศักยภาพของแต่ละบุคคลที่จะพึงรู้ได้ด้วยพลังสมองและความพยายามเพื่อให้มีชีวิตอยู่รอด ทำให้มนุษย์ต้องเรียนรู้ด้วยวิธีการที่หลากหลายทั้งจากกระบวนการเรียนรู้ตามผู้อื่นหรือจากตนเอง การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน และการเรียนรู้ด้วยความคิด จินตนาการของตนเอง

สุพัตรา ชาติบัญชาชัย (2549, หน้า 2-6) กล่าวถึงแนวคิดเรื่องการเรียนรู้ว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง มีการทบทวนและเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งด้านบวกและด้านลบ นั่นคือ คนที่รู้แล้ว อาจลดทอน อาจลงหรือรู้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงกับสามารถลบล้างความรู้เดิม

หรือเปลี่ยนเป็นความรู้ชุดใหม่ ผลลัพธ์ของการเรียนรู้เรื่องใด ก็คือ ความรู้ในเรื่องนั้น การเรียนรู้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทั้งทางด้านสมอง การกระทำและประสบการณ์ โดยเกี่ยวข้องกับ ความจำ ความเข้าใจ การนึกคิด การรับรู้ การวิเคราะห์และการแก้ปัญหา การเรียนรู้ในเรื่องใด สามารถเข้าใจถึงความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้น ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การกระทำที่มีกระบวนการทางความคิด มาเกี่ยวข้องพร้อมกับการปฏิบัติ เพื่อเกิดข้อสรุปที่เป็น การเรียนรู้ ความเข้าใจ และสามารถทำได้ การเรียนรู้ที่มีผลสัมฤทธิ์ที่ดีนั้น ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้ ด้วยตนเอง โดยการทำความเข้าใจและปฏิบัติจนเกิดความรู้ ความเข้าใจ ในระบบคิดของตนเอง การเรียนรู้เป็นหน้าที่ของทุกคนที่ต้องช่วยกัน เพื่อนำไปสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ นำความรู้มา สร้างสรรค์พัฒนาดตนเองและสังคมให้มีความสุขหรือนำมาสร้างนวัตกรรมการเรียนรู้ที่สามารถ ตอบสนองต่อความต้องการของสังคมได้ โดยการจัดการเรียนรู้ มิใช่หน้าที่ของคนใด คนหนึ่งหรือ เป็นหน้าที่ของครู อาจารย์ หรือของรัฐบาลที่จะต้องรับผิดชอบ แต่การเรียนรู้เป็นเรื่องของทุกคน ที่จะต้องรู้จักแสวงหา ค้นคว้า ใฝ่ใจ และสร้างความรู้ใหม่อย่างต่อเนื่อง

รายงานการวิจัย เรื่องลักษณะการเรียนรู้ด้วยตนเองของคนไทย สมคิด อิศระวัฒน์ (2538, หน้า 5-12) ได้รวบรวมข้อมูลการเรียนรู้ด้วยตนเองคืออะไร สรุปได้ว่าเมื่อใดก็ตามที่ผู้เรียน มีใจรักที่จะศึกษาค้นคว้า เพราะตนมีความต้องการ บุคคลนั้นจะดำเนินการศึกษาต่อเนื่อง โดย ไม่มีใครต้องบอก อีกทั้งยังเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดความอยากรู้ไม่สิ้นสุด วิธีดังกล่าวจะนำไปสู่ ...การเป็นผู้เรียนรู้ตลอดชีวิต (Lifelong Learner) อันเป็นเป้าหมายที่นักการศึกษาในปัจจุบันคาดหวัง และปรารถนา แนวความคิดเรื่อง การเรียนรู้ด้วยตนเองเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับและมีการวิจัย กันมากในประเทศสหรัฐอเมริกา โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานด้านการศึกษาผู้ใหญ่และการศึกษา ต่อเนื่อง นักการศึกษาและผู้ที่ทำกรวิจัยส่วนใหญ่ อาทิ สมิธ (Smith) บรูคฟิลด์ (Brookfield) บรอกเกต (Brockett) เฮมสตรา (Hiemstra) และคนอื่นมักจะอ้างถึงคำนิยามที่โนลส์ (Knowles, 1975 อ้างถึงใน สมคิด อิศระวัฒน์, 2538) อธิบายถึง “การเรียนรู้ด้วยตัวเอง” ว่า “การเรียนรู้ ด้วยตนเองเป็นกระบวนการ ซึ่งผู้เรียนแต่ละคนมีความคิดริเริ่มด้วยตัวเอง (โดยอาศัยความช่วยเหลือ จากผู้อื่นหรือไม่ต้องการก็ได้) ผู้เรียนจะทำการวิเคราะห์ความต้องการที่จะเรียนรู้ของตน กำหนด เป้าหมายในการเรียนรู้ แยกแยะ แจกแจงแหล่งข้อมูลในการเรียนรู้ ทั้งที่เป็นคนและอุปกรณ์ คัดเลือกวิธีการเรียนรู้ที่เหมาะสมและประเมินผลการเรียนรู้นั้น ๆ” การเรียนรู้ด้วยตนเองนั้น เน้น การดำเนินการที่ผู้เรียนช่วยเหลือตนเองในการเรียนรู้ ผู้เรียนมีความคิดริเริ่มในความอยากรู้สิ่งใด สิ่งหนึ่งแล้วทำการวางแผนศึกษาค้นคว้าต่าง ๆ ด้วยตนเองไปจนจบกระบวนการเรียนรู้

การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ผู้เรียนสามารถนำเอาความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับไปปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตนเอง ช่วยให้เกิดความรู้ ทักษะ และเจตคติเพิ่มขึ้น รวมทั้งสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตจริงต่อไปได้ด้วย การเรียนรู้ตามวิธีไทยนั้น ใช้หลักการสำคัญจากคำสอนของพุทธศาสนาเป็นหลัก กล่าวคือ วิธีไทยมีความเชื่อว่า การเรียนรู้ที่ดีนั้นจะต้องครบองค์ 4 คือ ฟัง พูด อ่าน เขียน (สุ จิ ปุ ลิ) “การฟัง” ในที่นี้ หมายถึงรวมถึงการรับรู้ข้อมูล (Input) จากทุกแหล่งไว้ด้วย จึงรวมถึงการอ่านจากตำรา เอกสาร วารสาร หนังสือพิมพ์ ฯลฯ การศึกษาจากสื่ออื่น ๆ เช่น ทีวีทัศน์ วิทยุทัศน์ ฟังวิทยุ ไปดูของจริง เป็นต้น

สุวิทย์ มูลคำ (2544, หน้า 47-53) ให้ความหมายการเรียนรู้ คือพัฒนาการรอบด้านของชีวิต มีองค์ประกอบ ปัจจัย และกระบวนการที่หลากหลาย มีพลังขับเคลื่อนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน อย่างผสมกลมกลืนได้สัดส่วน สมดุลกัน เกิดความสมบูรณ์ของชีวิตและสังคม การเรียนรู้มีความหมายครอบคลุมถึงขั้นตอนต่อไปนี้คือ

1. การรับรู้ (Reception) หมายถึง การที่ผู้คน “รับ” เอาข้อมูลข่าวสารและองค์ความรู้ต่าง ๆ จากแหล่งความรู้ที่หลากหลาย ซึ่งรวมทั้งแหล่งความรู้จากผู้สอนด้วย
2. การเข้าใจ (Comprehension) หมายถึง การที่ผู้เรียนสามารถมองเห็นถึงความหมายและความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันของสิ่งต่าง ๆ ที่ตนเองรับรู้จากแหล่งความรู้ที่หลากหลายในระดับที่สามารถอธิบายเชิงเหตุผลได้
3. การปรับเปลี่ยน (Transformation) เป็นระดับของการเรียนรู้ที่แท้จริง ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงด้านวิถีคิด (Conceptualization) การเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่า (Values) และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม (Behavior) ในสิ่งที่รับและมีความเข้าใจแล้วเป็นอย่างดี (ยุทธศาสตร์ใหม่ทางการศึกษาเพื่ออนุรักษ์พลังงานและสิ่งแวดล้อม: โครงการรุ่งอรุณ)

ลักษณะการเรียนรู้ที่ดี

1. เกิดจากกระบวนการที่สร้างการเข้าใจ การให้ความหมายกับสิ่งที่รับรู้มา
2. ตั้งอยู่บนพื้นฐานของสิ่งที่รู้มาก่อนแล้วและจะมีกระบวนการเชื่อมโยงระหว่างความรู้เก่ากับความรู้ใหม่
3. เกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น
4. ผู้เรียนสามารถกำหนดขั้นตอนการเรียนรู้ และวิธีการเรียนด้วยตนเอง
5. ผู้เรียนมีความชัดเจนในเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการเรียน และเป้าหมายของการเรียนนั้นมีความหมายกับตัวผู้เรียน
6. มีการเชื่อมโยงระหว่างสิ่งที่เรียนกับชีวิตจริง

การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้มิใช่เกิดจากการสั่ง การสอน การถ่ายทอด เพียงอย่างเดียว แต่ต้องเกิดจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 ของมนุษย์ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของมนุษย์ โดยเน้นเนื้อหาที่มีความหลากหลาย ครอบคลุมทุกมิติของชีวิตมนุษย์ กระบวนการเรียนรู้ที่มีลักษณะหลากหลายร่วมกันในลักษณะผู้เรียนเป็นศูนย์กลางและแหล่งการเรียนรู้ที่หลากหลาย เช่น เรียนรู้จากสื่อธรรมชาติจากคำบอกเล่าของผู้เฒ่า ผู้แก่ จากแหล่งงานอาชีพในชุมชน จากการค้นคว้าทางสื่อเทคโนโลยี ฯลฯ

ในงานวิจัยของพรทิพย์ อันทิวโรทัย (2545, หน้า 34) ได้นำความคิดของ สุมณ อมรวิวัฒน์ (2535) ที่ว่าการสืบทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งสืบทอดกันมาหลายต่อหลายรุ่นนั้น มักเกิดขึ้นในการศึกษาตามอัธยาศัยและการศึกษานอกระบบมากกว่า การศึกษาในระบบโรงเรียน หรือกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในครอบครัว ชุมชน มากกว่าการสั่งสอนในโรงเรียน เพราะชีวิตในครอบครัวและชุมชนมีลักษณะเป็นธรรมชาติ เป็นจริง และเป็นประสบการณ์ตรงที่เด็กได้เรียนรู้ ซึมซับรับเอามาได้มากกว่าการเรียนรู้เนื้อหาในหนังสือ สื่อมวลชนประเภทหนังสือ หนังสือพิมพ์ วิทยุโทรทัศน์ ยิ่งมีอิทธิพลมากต่อความรู้สึกนึกคิดของเด็กและการยอมรับทางวัฒนธรรมทั้งด้านดีและด้านเลว วัฒนธรรมจึงเป็นเนื้อหาสาระในตัวของมันเอง

4 ปัจจัยสำคัญสำหรับการเรียนรู้และสืบทอด

การ์ดเนอร์ (Gardner, 1999) ได้ศึกษาเกี่ยวกับความหลากหลายของสติปัญญาและได้จำแนกความสามารถของคนไว้ 10 ประเภท คือ ด้านภาษา ตรรกและคณิตศาสตร์ ดนตรี การเคลื่อนไหว ศิลปะ มิติสัมพันธ์ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล การสื่อสาร ด้านความรู้สึก ความลึกซึ้งภายในจิตใจ ด้านความเข้าใจธรรมชาติ ด้านจิตวิญญาณ และด้านอัตถิภาวนิยม การออกแบบกิจกรรม การเรียนที่หลากหลายเหมาะสมกับความสนใจและวิธีการเรียนรู้ของผู้เรียน แต่ละคนจะส่งผลเสริมสร้างศักยภาพ ความเก่ง ความสามารถของผู้เรียนแต่ละคนตามธรรมชาติ และเต็มตามศักยภาพ

ชนิดา รัชพลเมือง (2527, หน้า 75) กล่าวว่า การถ่ายทอดวัฒนธรรมนี้ระบบการศึกษาทั้งในและนอกโรงเรียน ทำหน้าที่ได้ดีที่สุด การศึกษาจะต้องไม่เพียงแต่จะต้องถ่ายทอดและบำรุงรักษาวัฒนธรรมในอดีตเท่านั้น แต่จะต้องสร้างให้สมาชิกของสังคมตระหนักถึงปัจจุบันและอนาคต นั่นคือ การศึกษาเป็นตัวการที่จะสร้างวัฒนธรรมใหม่ ๆ ได้

สามารถ จันทรัฐย์ (2536, หน้า 150-152) กล่าวถึงวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ว่า ชาวบ้านทุกหมู่เหล่าได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ประสบการณ์ เพื่อการดำรงชีพมาโดยตลอด และย่อมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งตลอดมา ด้วยวิธีการ

ต่าง ๆ ที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น ทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยอาศัย ศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อถือผีสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอด เรียนรู้สืบต่อกันมา จากบรรพบุรุษในอดีตถึงลูกหลานในปัจจุบัน ซึ่งจำแนกได้ดังนี้

วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก เด็กโดยทั่วไปมีความสนใจในช่วงเวลาสั้นในสิ่งที่ ใกล้ตัว ซึ่งแตกต่างจากผู้ใหญ่ กิจกรรมการถ่ายทอดต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน การลองทำ (ตามตัวอย่าง) การเล่นปริศนาคำทาย เป็นต้น วิธีการ เหล่านี้เป็นการสร้างเสริมนิสัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรม ที่เป็นสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ

วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ถือว่าเป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์ต่าง ๆ มาพอสมควรแล้ว และเป็นวัยทำงาน วิธีการถ่ายทอดทำได้หลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่าโดยตรง หรือบอกเล่าโดยผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณี ของท้องถิ่นต่าง ๆ ดังจะเห็นได้โดยทั่วไปในพิธีการแต่งงานของทุกท้องถิ่น จะมีขั้นตอนมีคำสอน ที่ผู้ใหญ่สอนคู่บ่าวสาวอยู่ทุกครั้ง รวมทั้งการลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษก็มี การถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด

นอกจากนี้ วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาจะออกมาในรูปของการบันทึกที่สอดแทรก ในกระบวนการและเนื้อหา หรือคำร้องของบันทึก เช่น ในคำร้องของลิเก ลำตัดในภาคกลาง ในรา หนัถสูงของภาคใต้ หนัถสูงของภาคอีสาน (หนัถประโมทัย) กลอนลำ คำผญา คำสอຍ ของ ภาคอีสาน คำสอຍของภาคเหนือ เป็นต้น คำร้องเหล่านี้จะกล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น คติธรรม คำสอนของศาสนา การเมืองการปกครอง การ ประกอบอาชีพ การรักษาโรคพื้นบ้าน รวมทั้งการปฏิบัติตามจารีตประเพณีต่าง ๆ ถ้าจะแบ่ง ลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญาในอดีตตามรูปแบบใหญ่ ๆ อาจจะได้ 2 แบบ คือ แบบไม่เป็น ลายลักษณ์อักษร กับแบบเป็นลายลักษณ์อักษร สำหรับแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรได้กล่าวมา แล้วข้างต้น ส่วนแบบเป็นลายลักษณ์อักษรนั้นในอดีตส่วนใหญ่ใช้จารหรือเขียนใส่ใบลานหรือ สมุดข่อยที่ชาวใต้เรียก บุตดำ บุตขาว เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาเล่าเรียนสืบต่อมาได้วิธีหนึ่ง ส่วนในปัจจุบัน ในยุคที่การสื่อสารมวลชน การคมนาคม เทคโนโลยีมีความเจริญก้าวหน้า ทันสมัย และรวดเร็ว ก็มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านทางสื่อสารมวลชนทุกสาขา ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ และอื่น ๆ จนทำให้เกิดการเลือกสรรรับหรือไม่รับ การถ่ายทอดด้วยรูปแบบที่หลากหลายออกไปมากมายที่สะดวกต่อผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น

สุพัตรา ชาติบัญชาชัย (2549, หน้า 60-65) กล่าวว่า ปัจจัยสำคัญสำหรับการเรียนรู้ นั้น อาจมีทั้งจากตัวบุคคล และสิ่งเร้าที่เข้ามากระทบ การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ เช่น

1. สิ่งเร้า คือ สิ่งที่สามารถมากระตุ้นให้เกิดความสนใจ และเกิดความต้องการที่จะเรียนรู้สิ่งใดที่สามารถทำให้รับรู้ถึงประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากการที่ได้รับความรู้ได้มาก ก็เป็น สิ่งเร้าที่แรงความสนใจที่จะเรียนรู้ก็จะมากตามไปด้วย การถ่ายทอดความรู้ไปยังกลุ่มเป้าหมาย เพื่อหวังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจึงไม่ใช่เรื่องง่าย มีปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง อีกมากมายในขั้นตอนของการถ่ายทอดความรู้ ด้วยวิธีการที่เหมาะสมเป็นความสำคัญเบื้องต้น ที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรม

2. ศักยภาพของผู้ถ่ายทอด ผู้ถ่ายทอดต้องมีความเข้าใจในประเด็นที่จะถ่ายทอด อย่างแจ่มชัด คือ มีความรู้จริง รวมกับความตั้งใจที่ดี ที่จะทำให้ผู้เรียนได้บรรลุตามจุดประสงค์ ความสำเร็จของการถ่ายทอด คือ ผู้เรียนสามารถนำไปปฏิบัติได้ ผู้ถ่ายทอดที่เข้าใจหลักการเรียนรู้ จะมีการวางแผน เพื่อให้เกิดความสัมฤทธิ์ผลเป็นขั้นตอนจากง่ายไปสู่ความยากและค่อย ๆ ซับซ้อน ขึ้น จะไม่ก้าวกระโดด

3. ภูมิหลังหรือศักยภาพของผู้เรียน/ปัจเจกบุคคล ควรคำนึงไว้เสมอว่า ความพร้อม และพื้นฐานของผู้เรียนแต่ละบุคคลมากน้อยต่างกัน ผู้ถ่ายทอดควรมองเห็นความแตกต่างดังกล่าว ก่อนทำการถ่ายทอด

จากแนวความคิด ความหมาย ดังกล่าวข้างต้นแล้ว เนื่องจากประเทศไทยเป็นชาติที่เก่าแก่ มาช้านาน มีความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี สืบต่อกันมา จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประชาชนชาวไทยมีการรวมตัวกันตั้งถิ่นฐานเป็นสังคมที่มีเอกลักษณ์ ค่านิยม และวิถีชีวิตเป็นรูปแบบไทย ๆ โดยเฉพาะสังคมที่มีรูปแบบชัดเจน คือ กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกัน มีขนบธรรมเนียมประเพณีและภาษาร่วมกัน มีความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกัน สังคม ประกอบด้วยกลุ่มคนที่อยู่ในเขต หรืออาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่ง กลุ่มคนเหล่านี้มีแบบแผน ความสัมพันธ์ติดต่อกันและกันตามกฎหมาย ระเบียบ ที่กำหนดขึ้นร่วมกัน อันเป็นผลทำให้ คนทั้งหลายมีความรู้สึกเป็นกลุ่มพวกเดียวกัน ตลอดจนมีความเชื่อและค่านิยมคล้ายคลึงกัน ดังนั้น จึงควรที่จะได้มีความรู้เกี่ยวกับลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมไทยเพื่อประกอบการ ศึกษากระบวนการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย

ลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมประเพณีไทย

สังคมไทยเป็นสังคมปฐมฐานและสังคมเกษตรกรรมที่ต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ สังคมปฐมฐานคือ สังคมที่อยู่ง่ายกินง่าย ไม่พิถีพิถันในการกินอยู่ ดำรงชีวิตแบบง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน เครื่องมือเครื่องใช้เรียบง่าย มีความเชื่อธรรมชาติแวดล้อมต่าง ๆ และมีสรวงเทวดา บรรพบุรุษทางสังคมจะมีบ้างก็เป็นแบบวิถีประชา (Folkways)

สังคมเกษตรกรรม คือ สังคมที่รู้จักเลี้ยงสัตว์และเพาะปลูก มีประเพณีนิยมต่าง ๆ มากขึ้น มีกฎเกณฑ์ควบคุมสังคมมากขึ้น และมีความสามารถประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ได้มากขึ้น

ลักษณะสังคมเกษตรกรรมของไทย การดำรงชีพส่วนใหญ่ต้องพึ่งพาอาศัย ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ อันเกิดจากดินฟ้าอากาศเป็นสำคัญ สิ่งเหล่านี้ ค่อยส่งผลกระทบต่อของชาวไทยให้เล็งเห็นว่า ธรรมชาติอยู่เหนือมนุษย์ และคอยให้ความสำคัญแก่ธรรมชาติสูงขึ้น

1. สังคมไทยเป็นสังคมมีระบบเจ้าขุนมูลนาย สภาพของสังคมไทยในชั้นแรก เมื่อมีความเป็นอยู่เป็นกลุ่มก้อน จะมีหัวหน้าคอยควบคุมบังคับบัญชา เรียกว่า “มูลนาย” ผู้ที่สังกัดมูลนายเรียกว่า “ไพร่” แม้ปัจจุบันสังคมไทยเปลี่ยนไป ไม่มีกฎหมายบังคับให้มีมูลนาย แต่ฐานะคนก็ยังลดหลั่นกัน

2. สังคมไทยเป็นสังคมที่มีพุทธศาสนาระดับชาวบ้านเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ชาวไทยนับถือศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ และนับถือต่อกันมาช้านาน โดยมากรับหลักศาสนาด้วยวิธีบอกเล่า หรือสั่งสอนจากปากสู่ปาก และจากการปฏิบัติสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ความเชื่อความเข้าใจและแนวปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนาจึงเป็นไปในรูปประเพณีของการเชื่อถือ เป็นพุทธศาสนาระดับชาวบ้านมากกว่าระดับอภิธรรม กล่าวคือ มีประเพณีนิยมเข้าไปหล่อหลอมอยู่ด้วย

3. สังคมไทยเป็นสังคมที่ยึดมั่นในสถาบันพระมหากษัตริย์ กษัตริย์ไทยเกือบทุกพระองค์ ทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ประชาชนได้พึ่งโพธิสมภารตลอดมา ทั้งในแง่ความสำนึกส่วนตนและในแง่รัฐธรรมนูญ จึงถือว่าสถาบันพระมหากษัตริย์นั้นทุกคนจะละเมิดมิได้

4. สังคมไทยเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมเกี่ยวโยงกับวัฒนธรรมอินเดีย การเผยแพร่อารยธรรมอินเดียนี้คงเป็นอยู่ตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีการเข้ามาสู่เอเชียอาคเนย์ มีทั้งเพื่อประโยชน์ทางการปกครอง การศาสนา และการค้า จึงมีอิทธิพลกระจายไปทั้งราชสำนักและในระดับชาวบ้าน ในบางอันบางเรื่อง โดยเฉพาะการเผยแพร่ตามลักษณะของคติชาวบ้าน (Folklore) เป็นผลให้อารยธรรมอินเดียกลายเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้าน

1. ความหมายของวัฒนธรรมและประเพณี

วัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่างอันเป็นแบบแผนในความคิดและการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง มนุษย์ได้คิดสร้างระเบียบกฎเกณฑ์วิธีการในการปฏิบัติ การจัดเป็นระเบียบตลอดจนระบบ ความเชื่อ ความนิยม ความรู้ และเทคโนโลยีต่าง ๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ (สุพัตรา สุภาพ, 2543, หน้า 101)

วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการตอบสนองต่อความต้องการขั้นพื้นฐานของมนุษย์ โดยวิถีทางที่จะทำให้มนุษย์อยู่ในโลกได้ด้วยความผาสุก มนุษย์จึงสร้างวัฒนธรรมขึ้น เพื่อการดำรงชีวิตและการสืบทอดเผ่าพันธุ์ (นิตินันท์ พันทวี, 2544, หน้า 22)

งานวิจัยของนิตินันท์ พันทวี ได้รวบรวมความหมายของวัฒนธรรมจากผู้เชี่ยวชาญไว้ดังต่อไปนี้

พระยาอนุมานราชธน (2515, หน้า 70, 110-115) ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ว่า “.....วัฒนธรรมคือ สิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลง ปรับปรุง หรือผลิตสร้างขึ้น เพื่อความเจริญงอกงามในวิถีแห่งชีวิตของส่วนรวม วัฒนธรรมคือวิถีแห่งชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่ถ่ายทอดกันได้ เรียนกันได้ เอาอย่างกันได้ วัฒนธรรมคือ สิ่งอันเป็นผลผลิตของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนแต่ก่อนสืบทอดกันมา เป็นประเพณีกันมา วัฒนธรรมคือ มรดกแห่งสังคม ซึ่งสังคมรับและรักษาไว้ให้เจริญงอกงาม สำหรับวัฒนธรรมไทยนั้น พื้นฐานหรือมูลฐานแห่งวัฒนธรรมไทย คือ ความรู้สึก นึกคิด ซึ่งติดเป็นทวยาทมาจากมรดกแห่งสังคมของชาติไทย แล้วสืบทอดเป็นประเพณีกันมา มีการแสดงออกทั้งสิ่งที่มองเห็นได้และมองไม่เห็น จับต้องไม่ได้ แต่ว่ามีพลังแห่งบุคลิกลักษณะของชาติซึ่งแสดงให้เห็นอยู่ในประวัติศาสตร์ในอดีต และวิถีชีวิตในปัจจุบันของชาตินั้น...”

สาโรช บัวศรี (2531, หน้า 37) ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ว่า “วัฒนธรรมหมายถึง ความดี ความงาม และความจริงจังในชีวิตมนุษย์ ซึ่งปรากฏในรูปแบบต่าง ๆ และได้ตกทอดมาถึงเราในปัจจุบัน หรือที่ว่าเราได้ปรับปรุงและสร้างสรรค์ขึ้นในสมัยของเราเอง”

พระยาอนุมานราชธน (2514, หน้า 37) ได้ให้ความหมายของประเพณีไว้ว่า คือ ความประพฤติที่ชนหมู่หนึ่งอยู่ในที่แห่งหนึ่งถือเป็นแบบแผนกันมาอย่างเดียวกัน และสืบทอดกันมานาน ถ้าใครในหมู่ประพฤติดอกนอกแบบก็ผิดประเพณี หรือผิดจารีตประเพณี

ประเพณีคือความประพฤติสืบทอดกันมาจนเป็นที่ยอมรับของส่วนรวม สิ่งใดก็ตาม เมื่อประพฤติซ้ำ ๆ กันอยู่บ่อย ๆ จนเป็นความเคยชินก็เกิดเป็นนิสัยขึ้น ความประพฤติเหมือน ๆ กันเป็นส่วนใหญ่ในหมู่คณะ เรียกว่า ประเพณีหรือนิสัยสังคม (นิพนธ์ สุขสวัสดิ์, 2524, หน้า 7)

ประเพณี หมายรวมถึง แบบความเชื่อ ความคิด การกระทำ ค่านิยม ทศนคติ ศีลธรรม จารีต ระเบียบแบบแผน และวิธีการกระทำสิ่งต่าง ๆ ตลอดจนถึงการประกอบพิธีกรรมในโอกาสต่าง ๆ ที่กระทำกันมาแต่ในอดีต ลักษณะสำคัญของประเพณี คือ สิ่งที่ปฏิบัติเชื่อดือมานานจนกลายเป็น แบบอย่างความคิดหรือการกระทำที่ได้สืบทอดกันมา และยังมีอิทธิพลอยู่ในปัจจุบัน

ประเพณีของคนในกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดจึงมีลักษณะเฉพาะของคนในกลุ่มนั้น ประเพณี ปฏิบัติสืบทอดกันมาจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่งต่อเนื่องกัน คนในสังคมนั้นจะกระทำเหมือน ๆ กัน ทำร่วมกันจนกลายเป็นมรดกทางสังคมที่คนเหล่านั้นถือว่าถูกต้องและดีงามแล้ว แต่เป็นความถูกต้อง และดีงามของคนในกลุ่มนั้นเท่านั้น เพราะบางทีประเพณีบางอย่างของคนกลุ่มหนึ่ง อาจเป็นสิ่งที่ น่ากลัว หรือถือว่าทารุณโหดร้ายของคนทั่วไป เช่น ประเพณีสตีของคนอินเดีย บางกลุ่มที่ทำให้ ภรรยาต้องกระโดดเข้ากองไฟที่ใช้เผาศพสามี เพื่อให้ภรรยาได้ตามไปรับใช้สามีในเบื้องหน้า เป็นการ แสดงความรักต่อสามีที่ผู้ทำบางคนอาจไม่สมควรใจ เป็นต้น

จารีต (Mores) เป็นประเพณีหรือวิถีประจำที่กำหนดไว้อย่างแน่นอนของสังคมคนที่ยึดเหนี่ยวสมาชิกทุกคนไว้อย่างมีคุณธรรม จารีตมีความจำเป็นต่อสวัสดิภาพและการอนุรักษ์ ลักษณะของกลุ่มคนไว้

จารีต คือ ปทัสถาน หรือบรรทัดฐาน (Norms) ของพฤติกรรมที่บังคับไว้ ซึ่งมีความสำคัญ ต่อสวัสดิภาพของกลุ่ม รวมทั้งพฤติกรรมที่ต้องห้ามซึ่งถือว่าละเมิดไม่ได้ เพราะจะถูกลงโทษ อย่างรุนแรง เนื่องจากกลุ่มถือว่าเป็นเรื่องที่มีความหมายทางอารมณ์และความรู้สึกของกลุ่มคนนั้น

จารีตประเพณี หรือกฎศีลธรรมของแต่ละสังคมย่อมไม่เหมือนกัน เพราะมีค่านิยม (Value) ที่ยึดถือต่างกันนำเอาจารีตประเพณีของตนไปเปรียบเทียบกับของคนอื่น แล้วตัดสินว่า ดีหรือเลวกว่าของตนยอมเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เพราะสภาพสังคม สิ่งแวดล้อม ตลอดจนถึงความเชื่อ ของแต่ละสังคมย่อมแตกต่างกันไป

ชนบประเพณี (Institution) หรือสถาบัน หมายถึง ระเบียบแบบแผนที่สังคมได้กำหนดไว้แล้วปฏิบัติกันสืบมา ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม

ทางตรง ได้แก่ ประเพณีที่มีการกำหนดเป็นระเบียบแบบแผนในการปฏิบัติอย่างชัดเจน ว่าบุคคลต้องปฏิบัติอย่างไร เช่น สถาบันโรงเรียน มีโรงเรียน มีผู้สอน มีผู้เรียน และเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ระเบียบเกี่ยวกับการรับสมัคร การเข้าเรียน การสอบไล่ ฯลฯ สถาบันศาสนา มีวัด มีภิกษุสามเณร มีเจ้าอาวาส มีสำนักเรียน มีไวยาวัจกร มีพิธีทางศาสนา เป็นต้น

ทางอ้อม ได้แก่ ประเพณีที่รู้กันโดยทั่ว ๆ ไป โดยไม่ได้วางระเบียบไว้แน่นอน แต่ปฏิบัติ ไปตามคำบอกเล่า หรือจากตัวอย่างที่ผู้ใหญ่ หรือบุคคลในสังคมปฏิบัติ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับ

การเกิด การบวชนาค การแต่งงาน การตาย ซึ่งเป็นประเพณีเกี่ยวกับชีวิต หรือประเพณีเกี่ยวกับเทศกาล ตรุษสารท การทำบุญเลี้ยงพระ การขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ

สถาบัน หรือชนบประเพณี (Institution) คือ กลุ่มของปทัสถานที่รวบรวมและจัดตั้งขึ้นสำหรับการดำเนินงานสนองต่อความต้องการ และกิจกรรมของกลุ่มสังคม

ชนบประเพณี คือ กลุ่มที่แน่นอนของค่านิยม ปทัสถาน สถานภาพและบทบาทต่าง ๆ ที่คนในสังคมสนับสนุนให้มีอยู่

พิธีกรรม (Ritual)

ความหมายของพิธีกรรม พิธี หมายถึง งานที่จัดขึ้นตามลัทธิเพื่อความขลัง เป็นแบบอย่างธรรมเนียมหรือการกำหนดกรรม หมายถึง การกระทำ การงาน หรือกิจ พิธีกรรม หมายถึง การบูชา

พิธีกรรม เป็นแบบอย่างของพฤติกรรมชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การที่เราจะได้อะไรซึ่งสิ่งที่ต้องการ หรือพิธีกรรมเป็นสัญลักษณ์ที่คนในสังคมสมมุติขึ้นให้เป็นสื่อ หรือวิธีการที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จในสิ่งที่ตั้งความหวังไว้

พิธีกรรม (Ritual) คือ การกระทำที่เป็นประเพณี ซึ่งมีรูปแบบเฉพาะสำหรับใช้แสดงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่นับถือกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์

พิธีกรรม เป็นการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งตามค่านิยม ทศนคติ ความคิด และความเชื่อ โดยเข้าใจว่าการกระทำอย่างนั้นย่อมมีผลตอบสนอง ทำให้คนได้รับประโยชน์ตามที่คาดหวังเอาไว้ ทำแล้วมีผลทำให้จิตใจเบิกบาน เป็นสุขที่เรียกว่า ได้บุญได้กุศล ในการทำบุญตักบาตรแด่พระภิกษุสงฆ์ ขณะตักบาตรในใจของคนส่วนมากมักอธิษฐานต่าง ๆ นานา เช่น เกิดชาติหน้าขอจงอย่าได้อดอยาก อย่ารู้ยากจู้จน ขอให้มั่งมีเงินทอง ขอให้ผิวขาวเหมือนข้าวที่ตักบาตร ฯลฯ ความจริงจะเป็นฉันใดย่อมไม่สามารถพิสูจน์กันได้ แต่ผู้ตักบาตรมักเชื่อว่า ถ้าเกิดชาติหน้าจริงตนย่อมได้รับผลตามที่จิตอธิษฐานไว้อย่างแน่นอน หลังการตักบาตรแล้ว จึงทำให้จิตใจสบายและเป็นสุข พิธีกรรมจึงเป็นสิ่งที่เราสมมุติขึ้นเพื่อให้เกิดความสบายใจแก่ตัวเอง (สมปราชญ์ อัมมะพันธุ์, 2542, หน้า 2-20)

2. การถ่ายทอดและการเรียนรู้วัฒนธรรม

สุพัตรา สุภาพ (2543, หน้า 102-104) สรุปลักษณะของวัฒนธรรมไว้ดังนี้

2.1 วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ เนื่องจากมนุษย์เราแตกต่าง

จากสัตว์ในแง่ที่เราอาศัยสัญชาตญาณกระทำการต่าง ๆ ได้น้อยมาหรือไม่ได้เลย และการเรียนรู้ก็ต้องเรียนรู้จากมนุษย์ด้วยกัน โดยเฉพาะจากกลุ่มที่บุคคลนั้นเป็นสมาชิกอยู่ เช่น หุงข้าว ทอดไข่ แกง แต่งกาย การนั่ง การเดิน ร้องเพลง การใช้พลังงานจากดวงอาทิตย์ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้

ต้องรับการเรียนรู้มาก่อน เป็นสิ่งที่ไม่ได้มาโดยกรรมพันธุ์ แต่เราเรียนสิ่งที่ใช้อยู่ในสังคมที่เราเป็นสมาชิกอยู่ เช่น เราเรียนรู้วิธีดำนา หว่านข้าว อ่านหนังสือ สร้างเรือ ก็เพราะว่าสังคมดังกล่าวมีอยู่แล้ว ดังนั้นวัฒนธรรมจึงเป็นการถ่ายทอดโดยการเรียนรู้ ไม่ใช่ถ่ายทอดทางชีวภาพ หรือทางกรรมพันธุ์ดังกล่าวมา

2.2 เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมจะต้องมีการเรียนรู้ แม้ว่าจะเป็น การเรียนแบบไม่รู้ตัวก็ตาม (เพราะวัฒนธรรมเป็นของมีอยู่แล้วในสังคม) วัฒนธรรมจะต้องมีการสอน แม้จะไม่จงใจก็ตาม ถ้าวัฒนธรรมต้องสิ้นสุดหรือสูญหายไป ก็แสดงว่าคนรุ่นก่อนไม่ได้ถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นต่อมา เช่น คนในปัจจุบันไม่รู้วิธีการดองศพ ทำมัมมี่แบบของชาวอียิปต์ หรือยากกลางบ้านของไทยบางชนิดไม่มีใครรู้ส่วนผสม ดังนั้นคนรุ่นต่อมาก็อาจจะต้องคิดค้น วัฒนธรรมขึ้นมาใหม่

2.3 เป็นวิถีชีวิตหรือแบบของการดำรงชีวิต ความคิดในเรื่องวัฒนธรรมทำให้สามารถจำแนกวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งจากอีกสังคมหนึ่ง เป็นวัฒนธรรมเฉพาะอย่าง เพราะบุคคลเกิดในสังคมใดก็เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้น เช่น วัฒนธรรมของชาวเขาต่างกับ วัฒนธรรมของคนในเมือง วัฒนธรรมของชาวไทยอิสลามก็ต่างกับวัฒนธรรมของชาวไทยที่นับถือ พุทธศาสนา โดยนัยนี้วัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทุกชาติหรือทุกยุคทุกสมัย แต่พอจะกล่าวได้ว่าวิถีชีวิตของชาวไทยก็ดี อเมริกาก็ดี ญี่ปุ่นก็ดี หรือชาติอื่น ๆ จะมีวิถีชีวิตที่มีลักษณะ เป็นของตนเอง

2.4 เป็นสิ่งไม่คงที่ เพราะมนุษย์มีการคิดค้นสิ่งใหม่ ๆ หรือปรับปรุงของเดิม ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่น เดิมชาวไทยมีความคิดว่าผู้หญิงควรอยู่บ้านเลี้ยงลูกดูแลบ้านเรือน ปัจจุบันเราจะเห็นหญิงทำงาน เต็มไปหมดใกล้เคียงกับชายมากขึ้น หรือเรื่องความคิดทางการเมือง เสรีภาพ ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะมีคนที่มีความคิดแบบเก่า ๆ คัดค้านบ้าง ซึ่งเป็นธรรมชาติของสังคมที่กำลังพัฒนาหรือพัฒนา ที่ไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนเหมือนกันหมดทุกคน เรียกว่า Cultural Lag ซึ่งถ้าเราเข้าใจ ถึงข้อขัดแย้งนี้ได้ก็จะเป็นแนวทางในการช่วยสร้างวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ได้มาก

นิตินันท์ พันทวี (2544, หน้า 32) กล่าวว่าการศึกษาด้านวัฒนธรรมมีความสำคัญ และเป็นองค์คุณหนึ่งของการศึกษา เป็นกระบวนการจัดบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม และกระบวนการเรียนรู้อย่างหลากหลาย เพื่อซึมซับเอาคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ชาติไทยมีอยู่โดดเด่นมานับนาน

การศึกษาด้านวัฒนธรรม เน้นการมีส่วนร่วม การฝึกปฏิบัติ และเจตคติที่ถูกต้อง ต่อการอนุรักษ์ปรับปรุงวัฒนธรรม

บรรยากาศการเรียนรู้ทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะเป็นธรรมชาติสอดคล้องกับวิถีชีวิตในชุมชน มีสุนทรียภาพและเปิดโอกาสให้ผู้เรียนมีส่วนร่วม ช่วยให้เกิดประสบการณ์ที่พึงประสงค์ ครอบคลุม โรงเรียน และชุมชน มีบทบาทที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนาคุณค่าทางวัฒนธรรม การพัฒนาคุณค่าทางวัฒนธรรมควรมีกระบวนการที่กลมกลืนกัน การก้าวรุกร่องวัฒนธรรมจากสื่อมวลชน ความทันสมัยและความเจริญทางเทคโนโลยีด้วย

คุณค่าทางวัฒนธรรม มีอิทธิพลต่อความคิด พฤติกรรมของมนุษย์ และมีผลต่อความมั่นคงของชุมชน การจัดการศึกษาให้เสริมสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรม คือการสร้างพลังของชุมชนให้ดำรงอยู่ได้

พรสวรรค์ สุวรรณศรี (2547, หน้า 22) วัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ช่วยให้ผู้มนุษย์พัฒนาขึ้นโดยลำดับอย่างไม่มีการสิ้นสุด แต่ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับความสามารถของมนุษย์ในการปรับปรุงรอบเอวหรือสร้างสรรควัฒนธรรมที่เหมาะสมขึ้นมาใช้ ถ้าวัฒนธรรมมีความเหมาะสมมากก็สามารถช่วยให้สังคมเจริญขึ้นได้มากเป็นเงาตามตัว และความเหมาะสมของวัฒนธรรมก็คือ การก่อให้เกิดประโยชน์แก่การดำรงชีวิตในสังคม

3. ค่านิยมพื้นฐานของสังคมไทย

ในบทนำของหนังสือเรื่อง ประเพณีและพิธีกรรมในวรรณคดีไทย เขียนโดย สมปราชญ์ อัมมะพันธ์ (2542, หน้า 2-4) ได้รวบรวมการให้ความหมายค่านิยมพื้นฐานของสังคมไทยดังนี้

ค่านิยม หมายถึง สิ่งของ หรือภาวะที่คนแสวงหา ใครได้ หรือปรารถนาจะเป็นปรารถนาจะปฏิบัติ หรือยกย่องบูชา และมักจะเลือกถือปฏิบัติเมื่อมีโอกาส

ค่านิยม คือ แบบแผนในการกำหนดพฤติกรรมของบุคคลตามจุดมุ่งหมายที่นิยมร่วมกัน ทั้งในด้านความรู้สึก ความเชื่อ และการประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ เป็นทั้งเป้าหมายของชีวิต และเป็นวิถีทางในการปฏิบัติที่ถือเป็นเกณฑ์ของสังคม คนส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องต้องกัน เกิดความรู้สึกร่วมกันว่า สิ่งใดน่าชื่นชม น่ากระทำ น่ายกย่องสรรเสริญ สิ่งใดน่ารังเกียจ ผิดจารีตประเพณี

ค่านิยม (Values) หมายถึง สิ่งที่คนสนใจ สิ่งที่คนปรารถนาจะได้เป็นหรือกลับกลายมาเป็นสิ่งที่คนถือว่าเป็นสิ่งบังคับต้องทำต้องปฏิบัติ เป็นสิ่งที่คนยกย่องบูชา ค่านิยมจึงเป็นวิถีของการจัดรูปความประพฤติที่บุคคลจะยึดถือเป็นแบบฉบับสำหรับปฏิบัติตนในสังคม

ค่านิยม หมายถึง การนิยมชมชอบ หรือการดีค่าในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยพิจารณาจากคุณลักษณะของสิ่งนั้นในเชิงจิตวิทยา สังคม จริยศาสตร์ ศาสนา หรือในเชิงสุนทรียรส ค่านิยมเป็นทัศนคติและความเชื่อที่ฝังลึกในชีวิตของบุคคลและมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของเขาทุกด้าน

จากพฤติกรรมที่ง่ายและธรรมดาที่สุด เช่น การแต่งตัว หรือการเลือกหนังสือสำหรับอ่านในเวลาว่าง จนถึงพฤติกรรมที่ยากและซับซ้อน เช่น การคิด การยึดอุดมคติ การนับถือศาสนา การเลือกคู่ครอง ตลอดจนการเลือกวิถี หรือปรัชญาชีวิต

ค่านิยมของสังคม (Social Value) หมายถึง สิ่งที่คนต้องการ (Needs) สนใจมีความปรารถนาในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือมีทัศนคติ (Attitude) ต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งความปรารถนาความต้องการ หรือเจตคติเหล่านี้กลับส่งผลสะท้อนให้คนจำต้องทำสิ่งนั้น และเมื่อได้กระทำสิ่งนั้นแล้ว ตนเองอาจมีความสุข และสังคมนิยมยกย่องบูชา หรือถือว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้าคนไม่ทำในสิ่งนั้น สังคมอาจมองในแง่ผิดทำนองคลองธรรม ดังนั้น ค่านิยมของสังคมจึงเป็นวิธีการจัดรูปพฤติกรรมของมนุษย์ (Human Behavior) ที่ฝังแน่นอยู่ในตัวคน และเป็นสิ่งที่คนเรายึดถือปฏิบัติต่อ ๆ กันมา

ความเชื่อ (Belief)

ความเชื่อ หมายความว่า เห็นจริงด้วย เห็นจริงตาม จะเห็นเช่นนั้นด้วยความรู้สึก หรือด้วยความไตร่ตรองโดยเหตุผลก็ตาม (กิ่งแก้ว อัดถากร, 2519, หน้า 91-92)

ความเชื่อ คือ การยอมรับข้อเสนอข้อใดข้อหนึ่งไว้ว่าเป็นจริง การยอมรับเช่นนี้โดยสารถะสำคัญแล้ว เป็นการรับเชิงพุทธิปัญญา แม้ว่าจะมีอารมณ์สะท้อนใจเข้าไปประกอบร่วมด้วย ความเชื่อจะก่อให้เกิดภาวะทางจิตขึ้นในบุคคล ซึ่งอาจเป็นพื้นฐานสำหรับการกระทำโดยสมัครใจของบุคคลนั้น

ความเชื่ออาจจะมีพื้นฐานจากหลักฐานข้อเท็จจริงที่เชื่อได้ หรือมีพื้นฐานความเคยชินนั้นจากการนี้รู้เอาเอง หรือจากลักษณะที่ทำให้เกิดเข้าใจไขว่เขวก็ได้ เพราะฉะนั้นความเชื่อจึงมีได้ขึ้นอยู่กับความจริงเชิงวัตถุวิสัยในเนื้อหา ความเชื่อ อาจจะเป็นความเชื่อเชิงวิทยาศาสตร์ ความเชื่อทางนิกาย หรือความเชื่อแปลก วิตถารก็ได้ คนเราอาจจะทำการแข่งขัน จริงจัง หรืออย่างบ้าหลังด้วยความเชื่อที่ผิดก็ได้ เท่า ๆ กับที่ทำด้วยความเชื่อที่ถูกต้อง อย่างไรก็ตามการกระทำที่ใช้สติปัญญาใด ๆ ก็ตาม ย่อมต้องอาศัยความเชื่ออยู่ด้วยเสมอ แต่สติปัญญาเองนั้นอาจให้มาทดสอบความเชื่อ และตรวจสอบความสมบูรณ์ถูกต้องของพื้นฐานความเชื่อ นั้นได้

ความเชื่อเกิดจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือนมนุษย์ เช่น อำนาจของดินฟ้าอากาศ และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่ทราบสาเหตุ มนุษย์ย่อมเกลียดทุกข์และรักสุขเป็นธรรมดา ฉะนั้น เมื่อมีภัยพิบัติเกิดขึ้น ก็วิงวอนขอความช่วยเหลือต่อสิ่งที่ตนเชื่อว่าจะช่วยได้ ลัทธิความเชื่อแต่เดิมนั้นยึดถือธรรมชาติ อันมีพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาว น้ำ ลม ไฟ เป็นสรวง ต่อเมื่อมีศาสนาเกิดขึ้น ก็มุ่งยึดเหล่าเทพเจ้า ภูตผีปีศาจ ซึ่งคิดว่ามีตัวตนเป็นสรวง และเชื่อว่าสิ่งที่นับถือ นั้นย่อมจะแสดง

อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ช่วยตนได้ยามที่ตนมีทุกข์ ต่อมาเมื่อวิทยาการต่าง ๆ ได้พัฒนาการมากขึ้น ความเชื่อในสิ่งดังกล่าวบางอย่างก็ลดน้อยลง และบางอย่างแปรเปลี่ยนจากธรรมชาติมาเป็นสิ่งประดิษฐ์ เช่น ผ้ายันต์ ตะกรุด ผ้าประเจียด เป็นต้น

ความหมายและความเข้าใจเกี่ยวกับเพลงพื้นบ้าน

มีผู้ให้คำจำกัดความ “เพลงพื้นบ้าน” ที่สามารถเข้าใจได้หลากหลายลักษณะ ซึ่งสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

เพลงพื้นบ้านเป็นงานวรรณกรรมมุขปาฐะ (Oral Literature) ซึ่งรวมบทร้อยกรองและดนตรีเข้าด้วยกัน สืบทอดกันมาปากต่อปาก และมีลักษณะเด่นอยู่ที่ความเรียบง่ายของถ้อยคำ การร้องและการแสดงออก การรจนาถ้อยคำเพื่อสื่ออารมณ์ ความรู้สึกและความคิด เป็นคุณสมบัติสำคัญของมนุษย์ ในกลุ่มชาวบ้านถ้อยคำที่รจนาขึ้นนั้นนิยมนำเสนอออกมาในรูปของการถ่ายทอดปากเปล่ามากกว่าในรูปของภาษาเขียน (สุกัญญา สุจนายา, 2545, หน้า 3-6)

เพลงปฏิพากย์ (Dialogue Songs) คือ เพลงที่ชายหญิงใช้ร้องโต้ตอบกันส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของการเกี้ยวพาราสีซึ่งมีจุดเด่นอยู่ที่ไวยาหาร การชิงไหวชิงพริบกัน ในประเทศตะวันตกไม่ปรากฏว่ามีเพลงพื้นบ้านที่มีลักษณะแบบเพลงปฏิพากย์ เพลงพื้นบ้านของชาวยุโรปส่วนใหญ่จะเป็นการขับลำเล้าเรื่องประเภทบัลลาด (Ballad) ตำนานประวัติศาสตร์ (Historical Song) และมหากาพย์ (Epic) มิเช่นนั้นก็เป็นการขับร้องคร่ำครวญแสดงความรู้สึกภายในใจแบบเพลง Serenade หรือเพลงรัก (Love Song) เพลงชนิดที่ร้องโต้ตอบกันโดยใช้คำกำกวมในเรื่องเพศที่เรียกว่า คำสองแง่สองง่าม อย่างเพลงปฏิพากย์ภาคกลางของไทย เช่น เพลงฉ่อย เพลงเรือ ไม่มีปรากฏ เพลงปฏิพากย์มีปรากฏในทุกภาคของไทยและมีปรากฏในต่างประเทศซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นประเทศในเอเชียที่มีวัฒนธรรมคล้ายคลึงกับประเทศไทย (สุกัญญา ภัทราชัย, 2540, หน้า 7)

เพลงพื้นบ้านเป็นงานของชาวบ้าน ซึ่งสืบทอดมาโดยการเล่าจากปากต่อปาก อาศัยการฟังและจดจำ ไม่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ข้อที่น่าสังเกตก็คือ แม้ว่าเพลงพื้นบ้านจะสืบทอดมาตามประเพณีมุขปาฐะดังกล่าวข้างต้น แต่ก็มิได้หมายความว่าเพลงทุกเพลงจะมีต้นกำเนิดโดยชาวเมืองหรือจากการร้องปากเปล่าเท่านั้น ชาวบ้านอาจได้รับเพลงบางเพลงมาจากชาวเมือง แต่เมื่อผ่านการถ่ายทอดโดยการร้องปากเปล่าและการท่องจำนาน ๆ เข้าก็กลายเป็นเพลงชาวบ้านไป บางเพลงก็นำมาจากเพลงร้องส่งของวงมโหรี เช่น เพลงกล่อมเด็ก ส่วนเพลงรำวงหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า เพลงโชน รำโชน ซึ่งแพร่หลายอยู่ในช่วงสงครามโลก ครั้งที่ 2

แม้จะมีที่มาจากเมืองหลวงแต่ในปัจจุบันได้กลายสภาพเป็นเพลงพื้นบ้านของบางท้องถิ่นอย่างเต็มตัว บางท้องถิ่นจะมีเพลงโชนสำนวนเฉพาะถิ่นและเพลงร่ำวงที่แพร่ไปจากกรุงเทพฯ ต่าง ๆ กัน เพลงร่ำวงเป็นเพลงที่น่าสนใจกลุ่มหนึ่งเพราะผสมผสานทั้งเพลงชาวเมืองและเพลงชาวบ้าน เพลงพื้นบ้านเป็นเพลงที่ไม่มีกำเนิดแน่นอน เนื่องจากสืบทอดกันมาจนไม่ทราบต้นตอที่แน่ชัด เพลงพื้นบ้านเป็นเพลงของกลุ่มชน คนในสังคมมีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าของบทเพลง ชาวบ้านร่วมกันขับร้องหรืออย่างน้อยเคยฟังและรู้จักเนื้อเพลง เป็นต้นว่าเพลงในทุ่งนาและลานนวดข้าว เช่น เพลงเกี่ยวข้าว เพลงสงพาง เพลงพานพาง เป็นเพลงที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมกันของ ชาวนา ชาวนามีส่วนในการร้องเพลงได้ตอบกัน เนื้อร้องจึงสั้นและง่ายต่อการได้ตอบ คนอื่น ๆ ที่ไม่ได้ร้องในขณะนั้นก็เป็นลูกคู่คอยร้องรับและให้จังหวะเพลงพื้นบ้านส่วนใหญ่เป็นเพลงที่มีเนื้อร้องและทำนองไม่ตายตัว เนื้อร้องหรือบทเพลงสามารถขยายออกไปได้เรื่อย ๆ หรือตัดทอนให้สั้นเข้าก็ได้ตามใจคนร้อง เราจึงพบเสมอว่าเพลงพื้นบ้านเพลงเดียวกันแต่มีเนื้อความแตกต่างกัน เช่น เพลงกล่อมเด็กที่ชื่อเจ้าขุนทองเป็นเพลงกล่อมเด็กที่แพร่หลายมากเพลงหนึ่ง และเป็นเพลงที่มีสำนวนแตกต่างกันมากที่สุดเพลงหนึ่งด้วย

1. ลักษณะเด่นของเพลงพื้นบ้าน

เพลงพื้นบ้านส่วนใหญ่มีความเรียบง่าย ความเรียบง่ายนั้นปรากฏอยู่ในถ้อยคำการร้อง และการแสดงออก ความเรียบง่ายในถ้อยคำคือการใช้คำ สำนวนโวหาร และความเรียบง่ายที่ชาวบ้านใช้โดยทั่วไปไม่ใช่ศัพท์สูงที่ต้องแปล ความเรียบง่ายในการร้องก็คือ มีการร้องซ้ำคำ ซ้ำวรรค มีทำนองหลักเพียงทำนองหลักเดียวร้องซ้ำไปซ้ำมาหลายเที่ยว การร้องซ้ำนั้น อาจอยู่ที่บทร้องของพ่อเพลง-แม่เพลง ซึ่งร้องทวนวรรคเดิมเพื่อทอดเวลาคิดวรรคต่อไป หรืออาจเป็นการร้องรับลูกคู่ก็ได้

เพลงพื้นบ้านไม่มีการบันทึกโน้ตดนตรีไว้ จึงไม่มีทำนองที่ถูกต้องที่สุด เพราะฉะนั้นเราจะพบเพลงพื้นบ้านชนิดเดียวกันแต่มีลีลาการร้องแตกต่างกันได้หลายทางส่วนความเรียบง่ายในการแสดงออกก็คือ ในยามร้องเล่นไม่ต้องการอุปกรณ์มาประกอบมากมาย เพลงพื้นบ้านภาคกลางที่มีลักษณะเป็นการแสดง เช่น เพลงปรบไก่ เพลงข่อย ฯลฯ ร้องเล่นกันตามลานบ้าน ลานวัด หรือตามเวทียกสูงที่ไม่มีการสร้างจากประกอบ เวทีที่สร้างขึ้นสร้างเพื่อช่วยในการดู การฟัง มากกว่าจะสร้างเพื่อความสวยงาม นอกจากนั้นเครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบก็เป็นเพียงเครื่องดนตรีเพื่อให้จังหวะหรือใช้การปรบมือประกอบก็ได้ ในด้านการแต่งกายก็แต่งกายตามแบบชาวบ้านทั่วไปไม่ได้มีเครื่องแต่งกายพิเศษเฉพาะ

ในการประพันธ์ชาวบ้านจะคิดถ้อยคำในลักษณะเป็นกลุ่มเสียงเป็นวรรคตอนเพื่อให้ลงจังหวะมากกว่าคิดเป็นคำ ๆ เพราะฉะนั้นเพลงพื้นบ้านจึงมีรูปแบบคล้ายคลึงกัน หรืออาจเป็นกลอนเดียวกัน แต่สามารถยกย้ายให้ร้องได้หลายทำนองเพียงแต่เพิ่มหรือลดคำหรือเปลี่ยนตำแหน่งสัมผัสเล็กน้อย ดังเช่น พ่อเพลง-แม่เพลงภาคกลางใช้กลางใช้ชุดเดียวกันร้องได้ทั้งเพลงเกี่ยวข้าว เพลงเรือ เพลงฉ่อย เพลงอีแซว

2. ศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวกับเพลงพื้นบ้าน

ผู้ร้อง

ชาวภาคกลางเรียกผู้ร้องเพลงนำในเพลงได้ตอบของฝ่ายชายว่า พ่อเพลง และเรียกผู้หญิงที่ร้องเพลงนำของฝ่ายหญิงว่า แม่เพลง ผู้ร้องคนแรกเรียกว่า คอตัน คนที่ร้องถัดไปเรียกว่า คอสอง คอสาม ตามลำดับ

ในการเล่นเพลงโคราชของชาวโคราช จะเรียกคนที่ประกอบอาชีพในการเล่นเพลงว่า หมอเพลง รวมความทั้งชายหญิง

ทางอีสานเรียกว่า หมอลำ รวมความทั้งชายหญิง

ทางภาคเหนือเรียกผู้เชี่ยวชาญในการขับชอว่า ช่างชอ ซึ่งรวมความถึงชายหญิง ถ้าช่างชอมารวมวงร้องเพลงได้ตอบกันเรียกว่า คู่ถ้อง

ทางภาคใต้เรียกผู้ร้องว่า แม่คู่ หรือ แม่เพลง (เพลงนา เพลงบอก) ซึ่งรวมความทั้งชายและหญิง ผู้ร้องเสริมหรือคอสองเรียกว่า ท้ายไฟ (เพลงนา)

ผู้ร้องเพลงพื้นบ้านแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ผู้ร้องสมัครเล่น คือ ผู้ร้องที่ร้องเล่นเอาสนุกร้องเล่นเป็นบางครั้ง บางคราวยามเทศกาลตรุษสงกรานต์ กฐิน ผ้าป่า ฯลฯ หรือในเวลาทำงานร่วมกัน เช่น ในเวลาลงแขกเกี่ยวข้าว ลงแขกนวดข้าว เป็นต้น โดยไม่ได้คิดค่าตอบแทนเป็นเงิน ผู้ร้องไม่ได้ฝึกฝนมาโดยตรง ไม่มีครูสอน อาศัยปฏิภาณหรือการจำเขมาร้อง

2. ผู้ร้องอาชีพ คือ ผู้ร้องเพลงพื้นบ้านที่เล่นเป็นอาชีพ ต้องมีการว่าจ้างไปแสดง จึงต้องฝึกฝนมาอย่างดีและมี “ครู” ผู้ร้องอาชีพเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในหมู่บ้านเพราะมีความจำดี เสียงดี ปฏิภาณไหวพริบดี ตัวอย่างผู้ร้องอาชีพที่มีชื่อเสียงได้แก่ แม่ต่วน บุญล้น แม่ทองหล่อ ท่าเลทอง นายเป้ พ่อบัวเผื่อน โพร้พักตร์ (ภาคกลาง) หมอลำคุณ หมอลำจอมศรี หมอลำเคน ดาเหลา หมอลำทองมาก จันทะลือ (ภาคอีสาน) นายไหล กันทะจันทร์ (แก้วตาไหล) นายศรีทวน สอนน้อย นายบุญศรี รัตนัง (ภาคเหนือ) ปานบอด รอดหล่อ นายนับ นาคคล้าย (ภาคใต้)

ลูกคู่ หมายถึง ผู้ที่ทำหน้าที่ร้องรับ ร้องซ้ำความ ร้องสอดแทรกขัดจังหวะตามแต่ลักษณะของเพลงเพื่อให้เกิดความสนุกสนาน และยังมีหน้าที่ให้จังหวะผู้ร้องโดยการปรบมือ ตีกรับ ตีฉิ่ง สำหรับลูกคู่ในวงเพลงสวดมาลัยของภาคใต้เรียกว่า คู่หู

ครูเพลง ธรรมเนียมไทยยกย่องครูว่าเป็นผู้มีพระคุณ โดยเฉพาะครูในด้านการแสดง จะต้องมีการไหว้ครูรำลึกพระคุณครูก่อนเล่นเพลงพื้นบ้านที่เป็นการแสดงทุกครั้งจะต้องมีการไหว้ครูเพลง ครูเพลงมี 2 ประเภท

ประเภทแรก ได้แก่ ครูเพลงที่เป็นจิตวิญญาณ อาจเป็นเทพหรือผีที่ศิลปินนับถือและเชื่อว่าสามารถดลบันดาลให้การแสดงของตนประสบความสำเร็จหรือล้มเหลว ครูเพลงบางประเภทนี้พบในเพลงพื้นบ้านที่เป็นเพลงอาขีพ เช่น เพลงฉ่อยและเพลงทรงเครื่องของภาคกลาง พ่อเพลง แม่เพลงจะไหว้ หัวพ่อแก่หรืออาซี ในพิธีไหว้ครู ช่างซอล้านนาจะมีการนับถือผีครูซอค่อนข้างเคร่งครัด มีการเซ่นไหว้บวงสรวงเป็นประจำอย่างน้อยปีละครั้งในพิธีแบ่งครูซอ

ประเภทที่สอง ได้แก่ ผู้ที่ได้รับการยกย่องว่ามีความสามารถในการร้อง อาจเป็นผู้ร้องรุ่นเก่าที่รู้จักแต่ชื่อ หรือเป็นผู้ที่มีคนฝากตัวเป็นศิษย์ให้ช่วยฝึกสอน ครูเพลงมีบทบาทต่อศิษย์อย่างยิ่ง ดังที่แม่ทองอยู่ รักษาพล เล่าว่า ครูเพลงของนางสั่งห้ามเรียกร้อง ค่าไหว้ครู แล้วแต่เจ้าภาพจะให้ พ่อบัวเผื่อน โพร้พักตร์ ก็เล่าว่าครูสั่งตนห้ามร้องเพลงขอทาน

ครูพักลักจำ คือ ครูที่ผู้ร้องเพลงพื้นบ้านภาคกลางและภาคใต้มิได้ฝากตัวเป็นศิษย์ให้สอนเพลงโดยตรงแต่แอบฟังหรือได้ยินกลอนที่ร้องแล้วจำกลอนเขามาร้องต่อ

มุตโต สรวานุกรมเพลงพื้นบ้านภาคกลางของเอนก นาวิกมูล อธิบายความหมายคำนี้ว่า ถึงแล้วซึ่งความรู้ คือ รู้แจ้ง นอกจากกลอนที่ครูมอบให้แล้ว พ่อเพลง-แม่เพลง ที่ชำนาญจะสามารถประดิษฐ์กลอนได้ด้วยตนเอง มีปฏิภาณไหวพริบ เรียกว่า มุตโตแตก ตรงกับคำว่าแตกคำ ในภาษาของชาวหมอลำ

กลอนแดง เป็นภาษาของชาวเพลงภาคกลาง หมายถึง กลอนที่มีคำกล่าวถึงอวัยวะเพศและพฤติกรรมทางเพศอย่างตรงไปตรงมาไม่มีการเลี่ยง คำเหล่านี้ตามปกติสังคมถือว่าเป็นคำหยาบ ไม่ใช้พูดทั่วไปในชีวิตประจำวัน เพลงพื้นบ้านภาคกลางบางเพลง ได้แก่ เพลงเทพทอง เพลงปรบไก่ เพลงแห่นางแมว มีความเชื่อว่าจะต้องร้องให้ออกกลอนแดงมาก ๆ

กลอนดับ หมายถึง กลอนชุดต่าง ๆ ที่ผูกเป็นเรื่องในการร้องของเพลงพื้นบ้านภาคกลาง เช่น ดับชิงฐ์ หมายถึง กลอนชุดผูกเป็นเรื่องชายสองแ่งหญิงหนึ่ง ดับกระได หมายถึง กลอนที่เกี่ยวกับเรื่องบันไดเรือน กลอนดับมีต่าง ๆ กันไป เช่น ดับเมรี ดับหมานิล ดับแมว ดับตีหมากผัว ดับกลอนลี ดับกลอนลั่น เป็นต้น

กลอนหัวเดียว หมายถึง กลอนที่ลงท้ายด้วยสระเสียงเดียวกันไปเรื่อย ๆ เช่น กลอนไฉ เป็นกลอนที่มีคำสุดท้ายของวรรคหลังลงด้วยเสียงสระไปทุกคำ กลอนลา เป็นคำที่มีคำสุดท้ายของวรรคหลังด้วยสระอา เป็นต้น (สุกัญญา สุจนายา, 2545, หน้า 6-22)

3. ประเภทของเพลงพื้นบ้าน

เพลงพื้นบ้านประเภทเพลงปฏิพากย์ของภาคกลางมีอยู่เป็นจำนวนมาก สามารถจำแนกประเภทได้ 3 วิธีดังนี้คือ

- 3.1 จำแนกตามโอกาสที่ร้อง
- 3.2 จำแนกตามจุดประสงค์
- 3.3 จำแนกตามลักษณะของเนื้อเพลง

ในการจัดแบ่งประเภทของเพลงปฏิพากย์ด้วยวิธีทั้งสามนี้ จะเห็นได้ว่าการแบ่งตามวิธีที่สามนั้นเหมาะสมที่สุด เพราะความสั้นยาวของเนื้อเพลงครอบคลุมโอกาสและจุดประสงค์ในการร้องอยู่ในตัวแล้ว คือ ถ้าเป็นเพลงที่ร้องในยามเทศกาลเมื่อต้องการผ่อนคลายความตึงเครียดขณะทำงานหรือใช้ประกอบการละเล่นจำเป็นที่จะต้องเป็นบทสั้น ๆ ง่ายต่อการสานต่อเนื้อเพลงเพื่อให้ทุกคนร่วมร้องเล่นได้ ส่วนพวกที่เล่นเพื่อใช้ในการแสดงก็จำเป็นที่จะต้องเล่นเป็นบทยาว ๆ ค่อย ๆ คลี่คลายไปที่ละขั้นตอนเพราะเวลาไม่จำกัด อีกทั้งโองการที่นำมาให้ร้องได้ตอบก็จำเป็นต้องให้ถึงอกถึงใจผู้ฟังให้ติดตามจนเลิก การแบ่งตามเป็นวิธีที่สามจำแนกตามความสั้นยาวของบทเพลงสามารถแบ่งย่อยเป็น 2 ประเภท ได้แก่

1. เพลงปฏิพากย์สั้น
2. เพลงปฏิพากย์ยาว

เพลงปฏิพากย์สั้น คือ เพลงปฏิพากย์ชนิดที่มีความยาวไม่เกิน 6 วรรคในการร้องได้ตอบแต่ละครั้ง บางเพลงก็ยาวเพียงวรรคเดียวแล้วผลัดให้อีกฝ่ายหนึ่งว่าแก้ เพลงชนิดนี้ได้แก่ เพลงร้อยช้าง เพลงสงฟาง เพลงพานฟาง เพลงสงคอดำพวน เพลงเตะข้าว เพลงชักกระดาน เพลงพิษฐาน เพลงคล้องช้าง เพลงระบำ เพลงข้าเจ้าหงส์ เพลงพวงมาลัย เพลงระบำบ้านไร่ เพลงเหย่อย เพลงฮินเลเล เพลงแห่นาค

เพลงปฏิพากย์ยาว คือ เพลงปฏิพากย์ชนิดที่มีความยาวหลายบทในการร้องได้ตอบแต่ละครั้ง มักเล่นเป็นลำดับขั้นตอนตามโครงสร้างของเพลงปฏิพากย์ เมื่อฝ่ายหนึ่งร้องจบอีกฝ่ายหนึ่งจะร้องแก้เป็นข้อ ๆ ไม่จำกัดความยาว เพลงชนิดนี้ได้แก่ เพลงช้อย เพลงเรือ เพลงอีแซว เพลงแฉ่วเกล้าซอ เพลงปรบไก่ เพลงเทพทอง เพลงระบำบ้านนา เพลงหน้าผา เพลงโคราช เพลงเกี่ยวข้าวยาว เพลงพวงมาลัยยาว

4. ปัจจัยที่มีผลต่อการสืบทอดและสร้างสรรค์

แบ่งตามจุดมุ่งหมายในการร้องได้ 3 ประการ คือ เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดในการทำงาน เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานและเพื่อใช้ในการแสดงในลักษณะมหรสพ จุดมุ่งหมายแรกและจุดมุ่งหมายประการที่สองเกิดขึ้นมาจากกลุ่มคนที่มาอยู่รวมกัน จึงเป็นเพลงของกลุ่มชน (Communal Song) ส่วนจุดมุ่งหมายประการสุดท้าย เป็นส่วนที่เกิดขึ้นหลังสุด เพราะเพลงที่ใช้ในการแสดงหลายเพลงพัฒนามาจากเพลงเพื่อจุดมุ่งหมายข้อแรกและข้อสอง เช่น เพลงเรือ เพลงเดินกำรำเคียว เพลงเกี่ยวข้าว เป็นต้น

เพลงรุ่นแรกของไทยน่าจะเป็นเพลงที่เกิดขึ้นจากการรวมหมู่ของมนุษย์ เพื่อผลประโยชน์ในการทำงานร่วมกัน คือ เพื่อช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดในการทำงาน และ ขณะเดียวกันก็เป็นการให้จังหวะในการทำงานพร้อมไปด้วยในตัว ดังที่สุกัญญา ภัทราชัย กล่าวถึง ขุนวิจิตรมาตรา ที่มีความเห็นว่า "...การลงแรงให้พร้อมกันเช่นนี้ ไม่มีอะไรดีเท่าออกเสียงช่วยเป็นสัญญาณนัดหมาย ทั้งเป็นการช่วยให้เพลิดเพลิน ทำให้เกิดอารมณ์สนุก อันนี้แหละ เสียงที่ออกมาจึงกลายเป็นทำนองสูงต่ำเป็นจังหวะพุดง่าย ๆ ก็คือกลายเป็นบทเพลงขึ้น" ทั้งนี้ เพราะจังหวะของการทำงานหรือจังหวะของการเคลื่อนไหวลำตัวและจังหวะของเพลงเป็นจังหวะเดียวกันเห็นได้จากเพลงเกี่ยวข้าว พอถึงบทร้องกระทุ้งว่า เอ้ เอ้ จะเป็นจังหวะที่ลงเคียวฟันต้นข้าว ดังฉบับ เพลงเตะข้าวพอถึงบทกระทุ้งว่า ตังนะตัง เป็นจังหวะเดียวกับที่ออกแรงใช้เท้า เตะข้าว ให้กองรวมกัน เพลงเรือ พอถึงบทกระทุ้งว่า ฮ้าโฮ้ ก็เป็นจังหวะที่วาดพายจ้วงน้ำ ดังนั้นเพลงที่เกี่ยวข้องกับการผลิต ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการดำรงชีวิตของคนไทยจึงน่าจะเป็นเพลง ปฏิภาณรุ่มแรกสุด เพลงที่เกี่ยวข้องกับการผลิตไม่ว่าจะเป็นเพลงเดินกำรำเคียว เพลงเกี่ยวข้าว เพลงส่งฟางหรือเพลงพานฟาง ล้วนแต่เป็นเพลงที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมกันของชาวนาทุกคนที่กำลังทำงานมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์เพลง เพราะฉะนั้นเนื้อร้องจึงสั้นและคำร้องต้องง่าย เพื่อสะดวกในการร้องได้ตอบ จึงปรากฏมีการซ้ำวรรคเดิม (Refrain) ซึ่งอาจเป็นตอนขึ้นต้นหรือลงท้ายของเพลงและมีบทลูกคู่คงเดิมเพื่อให้เวลาคิดร้องได้ตอบบทใหม่ จังหวะของเพลงประเภทนี้ค่อนข้างเร็วโดยเฉพาะตรงบทลูกคู่ ทั้งนี้เพื่อกระตุ้นการทำงานและรวมศูนย์ความสามัคคี หลังจากผ่านการทำงานในทุ่งนาอย่างหนักมาเป็นเวลาค่อนข้างนาน เมื่อถึงช่วงฤดูร้อนซึ่งเป็นเวลาหลังจากการเก็บเกี่ยวพืชผลเสร็จสมบูรณ์ ชาวนาไทยจะใช้เวลาพักผ่อนและแสวงหาความสนุกสนาน ซึ่งก็ตรงกับเทศกาลตรุษสงกรานต์ ซึ่งเป็นเทศกาลรื่นเริงประจำปี เพลงปฏิภาณ ที่เกิดขึ้นในเทศกาลตรุษสงกรานต์ล้วนมีจุดประสงค์เพื่อความสนุกเพลิดเพลิน ชายหญิงจะร้องเพลงได้ตอบกัน โดยมีเนื้อหาไปในเชิงเกี้ยวพาราสี เพลงที่เกิดขึ้นในระยะแรก ๆ จึงเป็นเพลงปฏิภาณล้วน ซึ่งเป็นเพลง

ประกอบการละเล่นบ้าง เป็นเพลงปรับบ้าง เช่น เพลงระบำ เพลงพิชฐาน เพลงข้าเจ้าหงส์ เพลงคล้องช้าง เพลงพวงมาลัยสั้น เพลงเหล่านี้มีลักษณะเช่นเดียวกับเพลงที่เกี่ยวข้องกับการผลิต เป็นเพลงที่เกิดจากการรวมหมู่ ทุกคนมีส่วนร่วมสร้างสรรค์ จึงมีขนาดสั้น และมีการซ้ำวรรคเดิมบ่อยครั้ง ในระยะหลังเริ่มมีการผูกเรื่องให้ซับซ้อนขึ้นและมีการสมมุติบทบาท ทำให้มีลักษณะเป็นการแสดง จึงเกิดเพลงปฏิพากย์ยาวขึ้น กลุ่มคนร้องและคนฟังเริ่มแยกออกจากกันแต่ไม่ถึงกับแยกจากกันโดยเด็ดขาด เพราะคนฟังยังมีส่วนร่วมในการเป็นลูกคู่ร้องรับ คนฟังจะแยกออกอย่างเด็ดขาดเมื่อเพลงได้พัฒนาไปเป็นมหรสพชนิดหนึ่งซึ่งผู้ร้องจะต้องเป็นบุคคลที่มีความสามารถเป็นพิเศษ มีปฏิภาณว่องไว มีการฝึกฝนมาโดยตรง จนเป็นศิลปินที่เชี่ยวชาญที่เรียกว่า พ่อเพลงแม่เพลง (Virtuoso) เมื่อเพลงพื้นบ้านได้พัฒนามาจนถึงระดับมหรสพแล้วจะไม่ใช้เพลงของกลุ่มชนอีกต่อไป แต่จะกลายเป็นผลผลิตของปัจเจกบุคคล และกลายเป็นอาชีพหนึ่งที่ต้องมีการว่าจ้างนำไปแสดง ดังจะเห็นได้จากเพลงเกี่ยวข้าวในระยะหลังซึ่งเปลี่ยนสภาพจากเพลงของกลุ่มคนทำงานมาเป็นเพลงที่ว่าจ้างไปเล่นในยามเก็บเกี่ยว ตลอดจนเพลงช้อย เพลงอีแซวในปัจจุบันที่มีการตั้งคณะเล่นแสดงตามงานต่าง ๆ เช่น คณะนายโสด วงซังาม แห่งอำเภอศรีประจันต์ คณะศิษย์นพรัตน์ ของนางเหม อินทร์สวัสดิ์ แห่งอำเภอสองพี่น้อง สุพรรณบุรี เป็นต้น (สุกัญญา ภัทรราชย์, 2540, หน้า 69-70)

5. การถ่ายทอดเพลงพื้นบ้าน

การถ่ายทอดเพลงพื้นบ้าน 2 แบบคือ การท่องกลอนครู และการดันกลอนสด กลอนครู เป็นกลอนที่พ่อเพลงแม่เพลงได้รับการถ่ายทอดมาจากครูเพลง เมื่อฝากตัวเป็นศิษย์และฝึกหัดการเล่นเพลงแล้ว ส่วนกลอนสดเป็นกลอนที่แต่งขึ้นเองโดยปฏิภาณในขณะที่เล่นเพลง การหัดเล่นเพลงได้ตอบที่เป็นอาชีพ จะเริ่มต้นด้วยการไปฝากเนื้อฝากตัวกับครูเพลง เมื่อครูยอมรับเป็นศิษย์แล้ว จะมีการไหว้ครูหรือในภาษาชาวเพลงเรียกว่า “จับข้อมือ”

พิธีจับข้อมือ เป็นการแสดงออกถึงการเคารพนับถือครูเพลง ยอมเป็นศิษย์ให้ครูสอน ขณะเดียวกันก็เป็นการประกาศรับศิษย์อย่างเป็นทางการ พิธีจับข้อมือแต่ละคณะจะกระทำต่างกัน แต่จะทำในวันพฤหัสบดีเท่านั้น ส่วนใหญ่จะเริ่มด้วยศิษย์นำพานไหว้ครู (พานกำนล) อันประกอบด้วย รูป เทียน ดอกไม้ 7 สี เข็มและหนามอย่างละ 7 เล่ม หมากพลู บุหรี่ เงิน (ตามที่ครูกำหนด) นำมากราบบูชาครู เมื่อครูรับพานแล้ว ครูจะจับมือทำท่ารำแม่บท ทำท่าตบมือและสอนเพลงขึ้นต้นหรือต้นเพลงให้ บางครูก็จะให้สมุดเพลงแก่ศิษย์ ศิษย์ก็จะนำเพลงหลักนี้ไปท่องแล้วแสวงหากลอนเพิ่มในภายหลัง

การท่อนเนื้อเพลงนั้นมักจะท่อนเป็นท่อนจนถึงลงเพลงให้ลูกคู่รับ เมื่อสามารถจดจำเนื้อร้องได้แล้ว จึงจะไปฝึกหัดการร้องกับครูโดยฝึกให้เข้ากับจังหวะ ฝึกท่วงท่าและลีลาการรำ ตลอดจนฝึกการพูดและออกมุลกต่าง ๆ เมื่อชำนาญพอสมควรแล้ว ครูจึงจะให้ติดตามไปเป็นลูกคู่ในการแสดง แม่เพลงพ่อเพลงที่ชำนาญแล้ว เมื่อท่อนจำเนื้อร้องหรือสะสมกลอนครูได้มาก ก็จะสามารถสร้างสรรค์เนื้อร้องใหม่ได้อย่างฉับพลัน ภาษาเพลงเรียกว่า “มุตโตแตก” ส่วนกลอนที่ใช้ปฏิภาณร้องสด ๆ เรียกว่า “กลอนด้น” พ่อเพลงแม่เพลงที่สามารถด้นกลอนได้จะเป็นที่ชื่นชอบของผู้ชมเป็นพิเศษ

กลอนเพลงหลักและกลอนด้นที่ผูกเป็นเรื่องเป็นตอนในภาษาเพลงเรียกว่า “ด้น” (เพลงระบำบ้านนา เรียกว่า แขวง) มีอยู่เป็นจำนวนมากทั้งขนาดสั้นและขนาดยาว บางด้นท่อนจำกันมาแต่โบราณ เช่น ด้นเพลงปลอบ ด้นแต่งตัว บางด้นสามารถระบุผู้แต่งได้ เช่น ด้นเสื่อเฟื่อง นายบัวเฟื่อง โพธิ์ภักดี แต่ง ด้นพระนเรศวร นายไสว วงษ์งาม แต่ง เป็นต้น ด้นเพลงเหล่านี้มีอยู่จำนวนมากและแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น ประมาณว่ามีประมาณ 80 ด้น ที่เป็นที่รู้จักกันดี (สุกัญญา สุขฉายา, 2545, หน้า 42-44)

6. พัฒนาการของเพลงพื้นบ้าน

เพลงพื้นบ้านเพลงแรกของไทยจะเริ่มปรากฏเมื่อใดไม่เป็นที่ประจักษ์ เรารู้แต่ว่าเพลงพื้นบ้านมีอดีตนานยาวนานควบคู่กับวิวัฒนาการของสังคมไทยและได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและหน้าที่ไปพร้อม ๆ กับวิวัฒนาการของสังคมไทย

เพลงพื้นบ้านที่เป็นพิธีกรรม เพลงพื้นบ้านของไทยกลุ่มหนึ่งมีบทบาทชัดเจนว่าเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมนั้น ๆ ดังเช่นเพลงในงานศพ เพลงประกอบพิธีรักษาโรค ฯลฯ นอกจากเพลงกลุ่มดังกล่าวแล้วยังมีเพลงพื้นบ้านอีกกลุ่มหนึ่งที่แม้ว่าการแสดงออกในปัจจุบันจะเน้นเรื่องความสนุกสนานรื่นเริง แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งจะพบว่ามีความสัมพันธ์กับความเชื่อและพิธีกรรมในอดีต และยังเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมนั้น ๆ ด้วย

เพลงพื้นบ้านดังกล่าวคือ เพลงปฏิพากย์และเพลงประกอบการละเล่นของผู้ใหญ่ที่ปรากฏในฤดูกาลเก็บเกี่ยวพืชผลและเทศกาลตรุษสงกรานต์

สังคมไทยแต่ดั้งเดิมชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวนาชาวไร่มีวิถีชีวิตผูกพันกับการทำมาหากินอันเกี่ยวเนื่องกับธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหารเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการยังชีพ คนไทยจึงได้สร้างพิธีกรรมเกี่ยวเนื่องกับความเจริญงอกงามขึ้น เพื่อขอให้พืชสวนเทวดาอำนวยสิ่งที่ตนต้องการ หรือมิฉะนั้นก็สร้างแบบจำลองขึ้นเพื่อบังคับให้ธรรมชาติเป็นไปตามที่ต้องการ เช่น สร้างนาจำลอง เรียกว่า ตาแรกหรือตาแขก (ภาคอีสาน) แล้วดำกล้าลงในนา 5-6 กอ เชื่อว่าถ้าบำรุงข้าวในนาแรกงอกงาม ข้าวในนาทั้งหมดก็จะงอกงามตามไปด้วย

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับความเจริญงอกงามที่เห็นได้ชัดที่สุด ได้แก่ พิธีกรรมในฤดูกาลเก็บเกี่ยว และในเทศกาลตรุษสงกรานต์

เพลงพื้นบ้านในฤดูกาลเก็บเกี่ยว

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการเพาะปลูกที่สำคัญอยู่ในช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวและก่อนเริ่มฤดูกาลเพาะปลูก ในโอกาสดังกล่าวนั้นนอกจากจะปรากฏพิธีกรรมอยู่ทุกขั้นตอนแล้วยังมีการเล่นเพลงพื้นบ้านด้วย ก่อนเริ่มฤดูกาลเพาะปลูกในแต่ละปี ชาวนาจะทำพิธีสู่ขวัญเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูก เช่น ควาย ไถ คราด ฯลฯ ซึ่งในพิธีกรรมนั้น ๆ จะมีการร้องบทสวดขวัญซึ่งเป็นเพลงประกอบพิธี นอกจากนี้ถ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวนาจะจัดพิธีกรรมขอฝนขึ้น พิธีกรรมขอฝนนี้ทำกันในทุก ๆ ภาค ยกเว้น ภาคใต้ซึ่งไม่มีปัญหาเรื่องฝน และทำกันด้วยวิธีการต่าง ๆ เป็นต้นว่า ชาวนาภาคกลางจะจัดพิธีแห่นางแมวและพิธีปั้นเมฆ (ปั้นดินเหนียวเป็นรูปอวัยวะเพศชาย หรือปั้นหุ่นรูปคนชายหญิงผสมคู่กัน โดยมีเพลงแห่นางแมว และเพลงปั้นเมฆ ร้องประกอบ) ชาวนาภาคเหนือและภาคอีสานจะจัดพิธีแห่นางแมวและแห่บั้งไฟ โดยมีเซิ้งแห่นางแมวและเซิ้งบั้งไฟเป็นเพลงประกอบพิธี เมื่อได้จัดพิธีกรรมเหล่านี้ขึ้นชาวบ้านจะอบอุ่นใจ เชื่อว่าฝนจะตกลงมาและจะทำให้ข้าวในนางอกงาม เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยวพืชผล ชาวนาจะจัดพิธีกรรมสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญลาน และสู่ขวัญยุ้ง เพื่อขอบคุณผีสงเคราะห์ดาที่ให้ผลผลิต ในขณะที่เดียวกันก็ปัดรังควาณ ผีร้ายที่จะทำให้ผลผลิตที่ได้เสียหาย นอกจากบทสวดขวัญตามโอกาสดังกล่าว ในภาคกลางยังมีการร้องเล่นเพลงเดินกำรำเคียว (อำเภอยะหริ่ง อำเภอยะลา นครสวรรค์) เพลงร้อยซัง (อำเภอสองพี่น้อง สุพรรณบุรี) และเพลงเกี่ยวข้าวซึ่งเป็นเพลงโต้ตอบของหนุ่มสาวในขณะลงแขกเกี่ยวข้าว หรือหลังเกี่ยวข้าว เพลงทั้งสองชนิดนี้เกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมเพื่อความเจริญงอกงามอย่างเห็นได้ชัด เพราะเป็นการร้องรำเพื่อเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้ โดยเฉพาะเพลงเกี่ยวข้าวที่ร้องเล่นเป็นชุด โดยพ่อเพลง-แม่เพลงอาชีพ มีลักษณะเป็นเพลงเก็บเกี่ยว เจ้าของนาจะบนบานว่า ถ้าได้ผลผลิตดีในปีนั้นก็จะว่าจ้างวงเพลงเกี่ยวข้าวมาร้องเพลงที่ลานนาของตัวเขาของตน

ดังนั้นเพลงปฏิพากย์ที่ร้องในฤดูกาลเก็บเกี่ยว ในแง่หนึ่งเป็นการร้องเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลิน แต่อีกแง่หนึ่งก็เป็นการร้องเพื่อเฉลิมฉลองความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร

เพลงพื้นบ้าน เป็นศิลปวัฒนธรรมแขนงหนึ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาจากภูมิปัญญา เพื่อประโยชน์ในการสร้างความสุขในการดำรงชีวิต เพลงพื้นบ้านจึงเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของชาวบ้านแต่ละท้องถิ่น เพลงพื้นบ้านเป็นวรรณกรรมของชาวบ้าน ถือกำเนิดในสังคมระดับชาวบ้านจึงมีความเรียบง่ายทั้งด้านบทคล้องจองและท่วงทำนอง ทั้งยังมีลักษณะเฉพาะถิ่นปรากฏอยู่ด้วยความเรียบง่ายของบทคล้องจองหรือรูปแบบ คือ การซ้ำคำ ซ้ำวรรค และซ้ำโครงสร้างของจังหวะ

สัมผัส ทั้งยังมีการใช้ภาษาพูดในบทเพลง ด้านความเรียบง่ายของท่วงทำนองคือมีทำนองไม่ซับซ้อน ระดับเสียงซ้ำไปซ้ำมา มีช่วงจังหวะหยุดที่แน่นอน จึงทำให้จำได้ง่าย ส่วนลักษณะเฉพาะถิ่นนั้น จะปรากฏอยู่ที่ภาษาถิ่นที่ใช้แต่งบทเพลง ท่วงทำนอง ตลอดจนภาพสังคมที่สะท้อนอยู่ในเนื้อหา บทเพลงต่าง ๆ (ศิวพร จิตะฐาน, 2531, หน้า 38)

ความเป็นมาของ “เพลงโหงฟาง” จังหวัดตราด

จากเอกสาร “ตามรอยเสด็จ ฯ เกาะช้าง จังหวัดตราด มีข้อความกล่าวถึงและเกี่ยวข้องกับ “เพลงโหงฟาง” ของจังหวัดตราด พอจะสรุปได้ว่า “เพลงโหงฟาง” คือ เพลงประเภทเดียวกับเพลงปฏิพากษ์ โดยมีรายละเอียดดังนี้

เพลงปฏิพากษ์ คือ เพลงที่ร้องโต้ตอบกันระหว่างชายหญิงโดยมากมักเป็นการเกี่ยวพาราสีกัน และหยิบยกเอาสภาพสังคมท้องถิ่นมาประกอบ เพลงปฏิพากษ์ที่มีคล้ายคลึงกับภาคกลางเช่น เพลงปรบไก่ เพลงนวดข้าว และเพลงข้าเจ้าหงส์ เพลงสองชนิดแรกนั้นสูญหายไปจากจังหวัดตราदनานแล้วไม่สามารถสืบค้นได้ในปัจจุบัน ส่วนเพลงข้าเจ้าหงส์นั้นเรียกกันว่า เพลงโหงหรือ เพลงหงส์ มักร้องเวลาเกี่ยวข้าว หรือส่งฟางที่ท้องนา ขณะร้องนั้นจะล้อมกันเป็นวงแล้วส่งฟางไปด้วยโดยใช้กระตองไ้กระตองไ้ ภาษาถิ่นจังหวัดตราด หมายถึง ขอบชาย, คันชาย เป็นอุปกรณ์สำหรับส่งฟางออกจากรวงข้าว โดยมากมักร้องโต้ตอบกันระหว่างชาย หญิง ดังตัวอย่างเพลงโหง

(คอ 1)	ฉ่า ฉ่า พระยาหงส์เอ๋ย	
	หงส์ข้า เจ้าชายตาเจ้า	พระยาหงส์เอ๋ย
	แม่หงส์อ่อนร่อนลง แม่ร่อนเข้าในดง ดงเอ๋ยมะ...ไฟ	
(ลูกคู่)	แล้วย้ายเข้าในดง ดงเอ๋ย มะไฟ	
(คอ 1)	ว่าฉันจะกล่าวสุนทร	ซึ่งเป็นกลอนโหง
	แล้วมันไม่โด่ง	เอาแต่พอฟังได้
(ลูกคู่)	ว่าจริง ๆ นะถ้อยข้าเอ๋ย	
	ว่าหงส์ข้าเจ้า ฉ่า ซา	เจ้าพระยาหงส์เอ๋ย
	ว่ารักเจ้าถ้อยหงส์เอ๋ย	ว่าหงส์เอ๋ยข้าเจ้า ฉ่า ซา เจ้า

อย่างไรก็ตามพบว่าทำนองเพลงโหงในจังหวัดตราด ก็ต่างไปจากเพลงข้าเจ้าหงส์ของภาคกลาง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชานิพนธ์ถึงเพลงข้าเจ้าหงส์ของภูมิภาคนี้ ในเสด็จพระราชนิพนธ์เรื่อง “เสด็จประพาสจันทบุรี” เมื่อ พ.ศ. 2419 ความตอนหนึ่งว่า

“...เนื่องราษฎรที่เกี่ยวข้าวไม่ร้องเพลงเหมือนที่กรุงเก่า เขาใช้ร้องข้าเจ้าหงส์ แต่ทำนองแลถ้อยคำไม่เหมือนที่เขาร้องข้าเจ้าหงส์ตามธรรมเนียม...” (อภิรักษ์ณ์ เกษมผลกุล, 2547, หน้า 60-61)

มีที่มาจากการลงแขกนวดข้าวของชาวบ้านหรือที่เรียกกันว่า “เอาแรงกัน” คือ โดยใช้แรงงานจากคนหรือสัตว์ (ควาย) เพื่อย่ำฟ้อนข้าว และใช้แรงงานคนส่งฟางข้าวออกจากเมล็ดข้าวที่รวงกองที่พื้น เมื่อหนุ่มสาวมาร่วมส่งฟางกันจึงเกิดการเกี่ยวพาราสักนัยบ้าง มีการร้องเพลงปะทะคารม แข่งขันประชันกันในเชิงเลือกเฟ้นถ้อยคำมาร้องแก้ลำซึ่งกันและกันบ้าง เพื่อผ่อนคลายความเหนื่อยล้าจากการทำงาน ทำให้เกิดความสนุกสนานเฮฮา จากการเก็บข้อมูลพบว่า ชาวตราดมีนิสัยเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอน รักสนุก เมื่อได้ยินเสียงร้องและจังหวะก็จะต้องรีบไป “โหง” แข่งกัน “โหง” ในที่นี้ก็คือต้องไปร่วมวงร้องโหงฟาง ประชันกันว่าใครจะมีปฏิภาณในการโต้ตอบเพลงได้มากกว่ากัน

ปรากฏในเอกสารประกอบการสอนวิชา 208281/ 2546 คติชนวิทยา FOLKLORE สิริวรรณ วงษ์หัต (2546, หน้า 81) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพาว่า เพลงส่งฟาง มีร้องในจังหวัดตราดบุรี เป็นเพลงร้องโต้ตอบสั้น ๆ ขณะกำลังส่งฟางคือ การคู้ฟางให้วัวควายย่ำเพื่อให้เมล็ดข้าวที่ถูกนวดฝังอยู่ในเศษฟางหลุดร่วงออกมา โดยใช้ไม้คั่นนายหรือไม้ขอฉาย

จากการศึกษาเอกสาร และสัมภาษณ์พ่อเพลง แม่เพลงสรุปในเบื้องต้นได้ว่า เพลงโหงฟางน่าจะได้รับอิทธิพลจากเพลงพื้นบ้านภาคกลาง มีวิธีการสืบทอดกันแบบมุขปาฐะ หรือที่เรียกกันว่ามีกาแต่งคำร้องเอง จากครูเพลง พ่อเพลง แม่เพลง โดยวิธีครูพักลักจำบ้าง วิธีด้นกลอนสดบ้าง เช่นเดียวกับท้องถิ่นอื่น มีการถ่ายทอดสืบทอดกันมา ปัจจุบันพบว่า “เพลงโหงฟาง” ของจังหวัดตราด ไม่เป็นที่รู้จักหรือเป็นที่นิยมในหมู่คนสมัยใหม่ เนื่องจากการทำนาแบบเก่าเลิกทำแล้ว ความเจริญ ด้านเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาแทนที่ ทำให้เกษตรกรใช้อุปกรณ์เครื่องมืออุตสาหกรรมเข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันเพื่อตอบสนองความต้องการผลสำเร็จที่รวดเร็วทันเวลา และเมื่อไม่มีการลงแขกนวดข้าวแล้วการร้องเพลงโหงฟางจึงยุติไป โดยปริยายมาไม่น้อยกว่า 20 ปี โดยประมาณ แต่ในปัจจุบันได้มีการนำเพลง “โหงฟาง” มาสาธิตบนเวทีเป็นการจำลองสถานการณ์จริง ซึ่งผู้วิจัยพบว่าการสาธิตดังกล่าวทำให้ผู้ชมที่อายุใส่นึกย้อนอดีตระลึกถึงความหลังที่ประทับใจ ในขณะที่ผู้ชมที่อายุน้อยที่ยังไม่รู้จักเพลงโหงฟางดี อาจไม่เกิดความซาบซึ้ง เนื่องจากไม่ได้มีความรู้สึกร่วมของความเป็นสังคมเกษตรกรรมหรือวิถีชีวิตแบบเก่า นอกจากนี้ยังอาจเกิดจากการให้จังหวะและน้ำเสียงที่ไม่เข้าใจจนทำให้ไม่เป็นที่นิยม หากไม่มีการรื้อฟื้น กระตุ้นให้สร้างรูปแบบการสืบทอดหรือมีกระบวนการเรียนรู้ ที่น่าสนใจ อาจทำให้เพลงพื้นบ้านชนิดนี้สูญหายไปทีละเล็กละน้อย

ภูมิหลังทางภูมิศาสตร์ สังคมวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของจังหวัดตราด

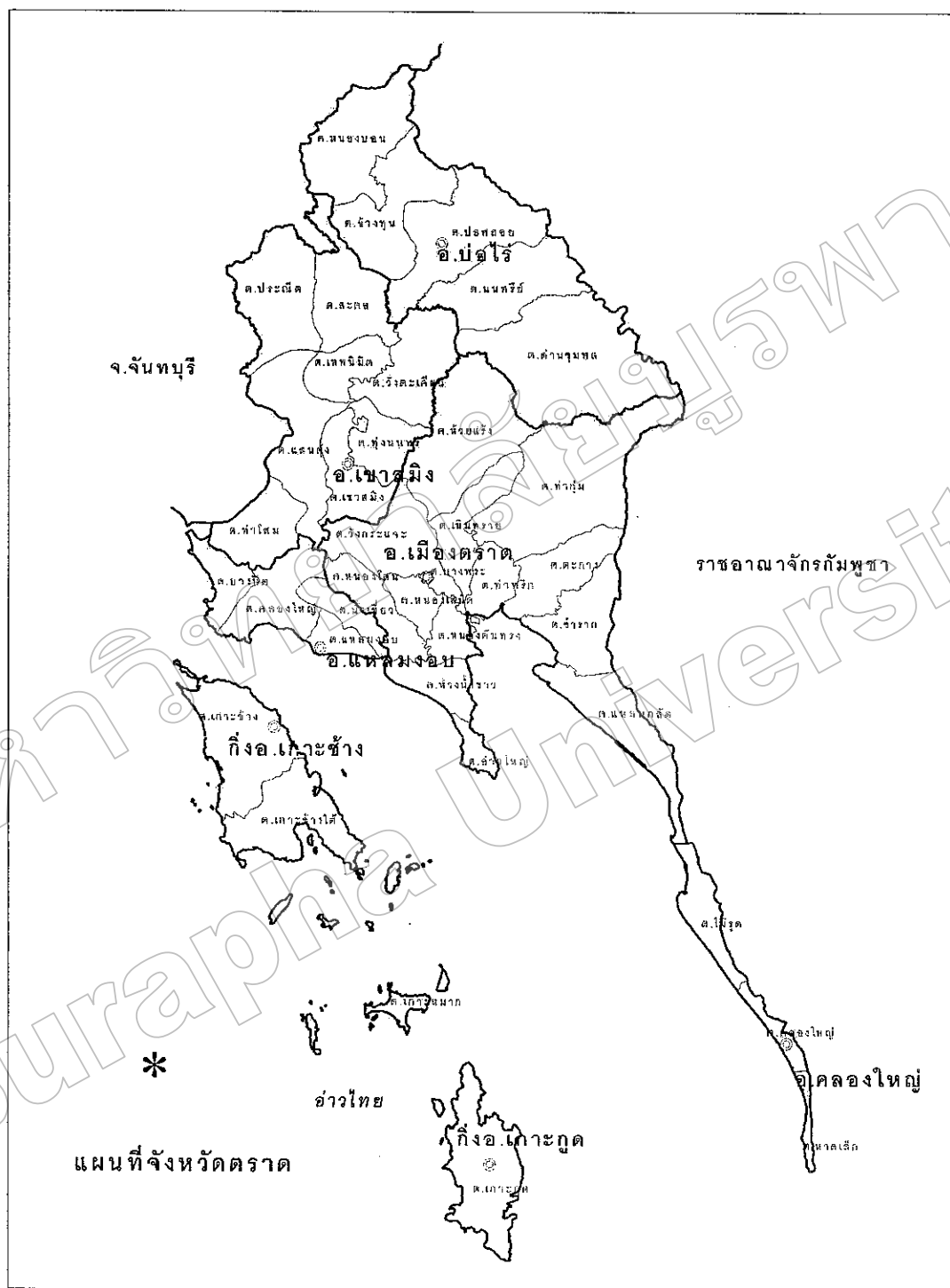
ตราด เป็นเมืองสุดท้ายทางทะเลด้านทิศตะวันออกของประเทศไทย มีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่ละติจูดระหว่าง 11-12 องศาเหนือ และลองจิจูด 102 องศาตะวันออก ระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดตราดประมาณ 315 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 2,862.6 ตารางกิโลเมตร และพื้นที่ตามเขตการปกครองทางทะเลประมาณ 7,257.6 ตารางกิโลเมตร ฝั่งทะเลยาวประมาณ 165 กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้านดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับ อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรีและประเทศกัมพูชา

ทิศใต้ ติดต่อกับ อ่าวไทยและน่านน้ำทะเลประเทศกัมพูชา

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ ประเทศกัมพูชา มีทิวเขาบรรทัดเป็นแนวกันเขตแดน

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี

ภาพที่ 2 แผนที่จังหวัดตราด (สำนักงานสถิติจังหวัดตราด, 2549)

จากเอกสารวัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดตราด (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2542) สรุปว่า เป็นที่ยอมรับกันว่า “ตราด” เมืองเล็ก ๆ ที่อยู่สุดทะเลภาคตะวันออกแห่งนี้มีความสำคัญทาง

ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง การปกครองมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน กอปรกับมีเอกลักษณ์ในท้องถิ่นของตนเองที่เป็นเสน่ห์และโดดเด่นนานับการตั้งแต่ทำเลที่ตั้งที่อยู่สุดทะเลภาคตะวันออก รายล้อมไปด้วยหมู่เกาะทั้งดงตามธรรมชาติและในธรรมชาติทุกแห่งหนก็ยังมีความอุดมสมบูรณ์ ด้วยทรัพยากรที่หลากหลายทั้งแร่ธาตุ พืชพันธุ์ สัตว์น้ำ สัตว์บก ฯลฯ จึงทำให้ตราดเป็นเมืองอยู่ช้าอยู่เนิ่นที่อุดมสมบูรณ์ ตลอดจนผู้คนในพื้นที่มีวิถีชีวิต วัฒนธรรมและความเป็นอยู่ที่สงบเรียบง่าย นับว่าบนผืนแผ่นดินตราดแห่งนี้เป็นเมืองที่มีเอกลักษณ์ที่แสดงออกถึงความเป็นไทยได้อย่างน่าภาคภูมิใจ และเป็นที่ยื่นชมหลงใหลของนักท่องเที่ยวที่ได้มาสัมผัสดินแดนแห่งนี้

1. ภูมิหลังทางภูมิศาสตร์

สภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดตราด เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่กำหนดโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี การประกอบอาชีพและวิถีการดำเนินชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะเป็นเอกลักษณ์ของคนในท้องถิ่นตั้งแต่ในอดีตสืบเนื่องต่อมาจนถึงปัจจุบัน ตราดเป็นจังหวัดขนาดเล็กที่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนภูมิประเทศสวยงาม การศึกษาเกี่ยวกับสภาพทางภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อมจะช่วยอธิบายเรื่องราวของสังคมและผู้คนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ภูมิประเทศของจังหวัดตราด มีอาณาบริเวณทั้งที่เป็นแผ่นดินและพื้นที่น้ำประกอบด้วยเทือกเขาสูงอุดมด้วยป่าเบญจพรรณและป่าดิบทางด้านตะวันออก ส่วนบริเวณหมู่เกาะต่าง ๆ ทางด้านใต้มีภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูงชันเดียวกัน ตอนเหนือเป็นที่ราบบริเวณภูเขาตอนกลางจะเป็นที่ราบลุ่มน้ำที่อุดมสมบูรณ์แล้วลาดลงเป็นที่ราบต่ำชายฝั่งทะเล กล่าวได้ว่าลักษณะของภูมิประเทศที่ปรากฏเด่นชัด คือ ที่ราบบริเวณลุ่มน้ำ ที่ราบต่ำชายฝั่งทะเล ที่ราบบริเวณภูเขา และที่สูงบริเวณภูเขา แต่ละบริเวณมีความแตกต่างกัน จึงทำให้วิถีการดำเนินชีวิตของคนในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกันไปด้วย

ที่ราบบริเวณลุ่มน้ำ ได้แก่ พื้นที่บริเวณที่ราบตอนกลางและตะวันออกประกอบด้วยลำน้ำสำคัญหลายสาย ซึ่งเกิดจากทิวเขาบรรทัดทางตอนเหนือและตะวันออก นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ราบแคบ ๆ ทางด้านตะวันตก มีลำน้ำหลายสายจากภูเขาที่ไม่สูงมากนัก บริเวณที่ราบลุ่มน้ำมีความอุดมสมบูรณ์ จึงมีการทำนากันมากในบริเวณพื้นที่แถบนี้

2. ภูมิหลังทางสังคมและเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจทั่วไปของจังหวัดตราด ข้อมูลปี 2540 (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ (2542, หน้า 15)

อาชีพ ของชาวตราดที่สำคัญ คือ อาชีพเกษตรกรรม ซึ่งมีกระจายอยู่ทุกพื้นที่ เกษตรกรรมหลัก ได้แก่ การทำสวนผลไม้ สวนยางพารา และประมง

การทำสวนผลไม้และสวนยางพารา เป็นอาชีพ ที่ทำรายได้ให้จังหวัดในแต่ละปีมากที่สุด จากข้อมูลในปี พ.ศ. 2540 มูลค่าประมาณ 3,000 ล้านบาท ผลผลิตที่ได้ส่วนใหญ่เกิดจากพืชหลักที่สำคัญได้แก่ ยางพารา เงาะ ทุเรียน มังคุด สับปะรด และมะพร้าว เป็นต้น พื้นที่เกษตรดังกล่าวอยู่ในอำเภอเขาสมิงมากที่สุด รองลงมาอยู่ในเขตอำเภอเมืองตราด คิดเป็นร้อยละ 33 และอำเภอคลองใหญ่ร้อยละ 2 คิดเป็นร้อยละ 2 สำหรับพื้นที่การเกษตร ตามเกาะต่าง ๆ คิดเป็นร้อยละ 9

การประมง เนื่องจากพื้นที่ด้านตะวันตกของจังหวัดเป็นชายฝั่งทะเลยาวตลอดแนว ประกอบด้วยหมู่เกาะใหญ่น้อยจำนวนมาก จึงเป็นทำเลที่เหมาะสมกับการทำประมง ซึ่งมีการประมงชายฝั่ง ประมงทะเล ปริมาณผลผลิตสัตว์น้ำทะเล มีมูลค่ารวมในปี พ.ศ. 2540 ทั้งสิ้นประมาณ 2,336.17 ล้านบาท

นอกจากนี้ ยังมีอาชีพอื่น ๆ ที่อยู่นอกภาคเกษตรกรรม เช่น การอุตสาหกรรม และเหมืองแร่ การพาณิชย์กรรมและการบริการ การท่องเที่ยว การเงินและการคลัง และเนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีการท่องเที่ยว อาชีพบริการนักท่องเที่ยวประเภทเรือโดยสารรับจ้างส่งนักท่องเที่ยวร้านอาหาร ที่พักอาศัยทำรายได้เป็นอย่างดี รวมรายได้เฉลี่ยจากผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดตราดปี พ.ศ. 2538 รายได้ของประชากรต่อคนต่อปีประมาณ 75,772 บาท เป็นรายได้เฉลี่ยอันดับที่ 13 ของประเทศ

จากรายงานสถิติจังหวัดตราด พ.ศ. 2549 โดยสำนักงานสถิติจังหวัดตราด (สำนักงานสถิติจังหวัดตราด, 2549, หน้า xi) พบว่าสภาพเศรษฐกิจทั่วไปในปี 2547 จังหวัดตราดมีมูลค่ารวมผลิตภัณฑ์จังหวัดทั้งหมด 15,773 ล้านบาท สาขาการผลิตที่สำคัญ เป็นสาขาเกษตรกรรม 6,804 ล้านบาท มีมูลค่าน้อยกว่า 43.14 สาขานอกภาคเกษตรกรรม 8,968 ล้านบาท หรือน้อยกว่า 56.86 ซึ่งมีมูลค่าจากสาขาการผลิตที่สำคัญ ได้แก่ สาขา ประมง มีมูลค่า 4,490 ล้านบาท หรือน้อยกว่า 28.47 สาขาการค้าส่ง ค้าปลีก การซ่อมแซมยานยนต์ จักรยานยนต์ ของใช้บุคคลและของใช้ในครัวเรือน มีมูลค่า 1,995 ล้านบาท หรือน้อยกว่า 12.65 สาขาเกษตรกรรม การล่าสัตว์และการป่าไม้ มีมูลค่า 2,315 ล้านบาท หรือน้อยกว่า 14.68 เป็นต้น

สำหรับการเพาะปลูกในปีเพาะปลูก 2547, 2548 จังหวัดตราดมีเนื้อที่เพาะปลูกข้าวเจ้าในปี 277,598 ไร่ ได้ผลผลิตข้าวเจ้า 13,306 ตัน เนื้อที่ปลูกสับปะรด 54,388 ไร่ ได้ผลผลิต 227,522 ตัน เนื้อที่ปลูกยางพารา 223,478 ไร่ ได้ผลผลิตยางพารา 41,534 ตัน เนื้อที่ปลูกเงาะ 69,375 ไร่ ได้ผลผลิตเงาะ 92,082 ตัน เนื้อที่ปลูกทุเรียน 34,543 ไร่ ได้ผลผลิตทุเรียน 35,891 ตัน เนื้อที่ปลูกมังคุด 27,605 ไร่ ได้ผลผลิตมังคุด 17,896 ตัน

ตารางที่ 1 ข้อมูลผลผลิตข้าวนาปีรวมทั้งจังหวัด ปี 2548

ลำดับที่	อำเภอ	ครัวเรือนเกษตรกร	พื้นที่การเกษตร (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)
1	เมืองตราด	9,065	172,902	25,447
2	เขาสมิง	5,264	180,101	558
3	คลองใหญ่	846	2,903	232
4	แหลมงอบ	2,344	43,963	668
5	บ่อไร่	3,536	79,803	639
6	กิ่งอำเภอเกาะกูด	703	14,093	0
7	กิ่งอำเภอเกาะช้าง	506	13,090	0
รวม		22,264	506,855	27,544

จากบริบทของจังหวัดตราดในปัจจุบันพบว่าการประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยเฉพาะอาชีพทำนา กลายเป็นอาชีพที่ไม่ใช่อาชีพหลักของชาวจังหวัดตราด แต่อย่างไรก็ตาม อำเภอเมืองตราดมีพื้นที่ทำการเกษตร พื้นที่เก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร รวมถึงครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมยังมีจำนวนมากเป็นอันดับ 1 เทียบกับอำเภออื่นๆ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีประชากรประกอบอาชีพการทำนามากที่สุดนอกเหนือจากอำเภออื่นๆ ดังนั้นจึงปรากฏมี “เพลงโหมฟาง” และพบพ่อเพลงแม่เพลงที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมืองตราดเป็นส่วนใหญ่ หากเปรียบเทียบการประกอบอาชีพหลักของชาวตราดเมื่อ 20-30 ปีที่แล้ว จากการศึกษาสภาพบริบทของจังหวัดตราดด้านต่าง ๆ แล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่าควรศึกษาวิถีชีวิตชาวนาจังหวัดตราดในอดีตที่มีการทำนาโดยใช้คนและใช้สัตว์ช่วยเป็นแรงงานในการนวดข้าว แต่สภาพปัจจุบันที่หาได้ “เพลงโหมฟาง” ในพื้นที่ของจังหวัดตราดได้ยาก ซึ่งอาจได้รับคำตอบว่าเพราะเหตุใดจึงไม่เป็นที่นิยม

3. ภูมิหลังทางวิถีชีวิตและวัฒนธรรม

แผ่นดินเมืองตราด เป็นถิ่นที่อยู่ของคนหลากหลายเชื้อชาติ เนื่องจากเคยเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล จึงทำให้มีประชากรอพยพย้ายถิ่นฐานมาประกอบอาชีพและตั้งหลักฐาน จนเกิดเป็นชุมชนที่หลากหลาย มีขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของผู้คนที่ผสมผสานสอดคล้องกันจนเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมในท้องถิ่น แสดงให้เห็นถึงความชาญฉลาดของบรรพชนที่ท่านได้สอนให้เข้าใจถึงสัจธรรม คุณธรรมและจริยธรรม ในการดำรงชีวิต ให้มีความสุขในสังคมได้อย่างแท้จริง

จังหวัดตราด มีภาษาและสำเนียงการพูดเป็นภาษาไทยถิ่นกลางที่เรียกว่า ภาษามาตรฐาน หรือภาษาทางราชการ ส่วนมากแตกต่างเรื่องเสียงวรรณยุกต์ มีคำพูดที่มีลักษณะเฉพาะเป็นบางคำเท่านั้น นอกจากนี้ภาษาถิ่นของคนตราดนั้นจะออกสำเนียงค่อนข้างหนัก เสียงดังและห้วน มักไม่มีหางเสียง บางครั้งเสียงดังคล้ายคนทะเลาะกัน อาจเป็นเพราะจังหวัดตราดอยู่ติดชายทะเล จึงต้องพูดเสียงดังคล้ายตะโกนเพื่อให้ฟังชัดเจนสู้กับเสียงคลื่นได้ คล้าย ๆ กับสำเนียงชาวใต้ซึ่งอยู่ติดกับทะเลเช่นกัน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พยุพพร ไตรรัตน์สิงห์กุล (2537) ได้วิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการถ่ายทอดหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานบ้านหนองป่าตอง อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา: การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ ผลการวิจัยพบว่า หัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานของบ้านหนองป่าตอง มีต้นกำเนิดจากชาวพวนที่อพยพมาจากนครเวียงจันทน์ มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านหนองป่าตองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้นำความรู้ที่ติดตัวมาทำเครื่องจักสานของบ้านหนองป่าตองมี 3 ประการคือ ความจำเป็นในการดำเนินชีวิต สิ่งแวดล้อมตามสภาพภูมิศาสตร์ ความเชื่อในขนบประเพณีและศาสนา และจากแรงงานผลักดันเหล่านี้ทำให้หัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานของบ้านหนองป่าตอง ดำรงอยู่มาจนทุกวันนี้ เพื่อให้มีการถ่ายทอดวิธีทำเครื่องจักสานสืบกันมาจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง กระบวนการถ่ายทอดจะต้องประกอบด้วย

- 1) แหล่งความรู้จากครอบครัว โรงเรียน และหน่วยราชการต่าง ๆ
- 2) ผู้ถ่ายทอดและผู้รับรู้การถ่ายทอด ได้แก่ ครอบครัว เพื่อนบ้าน และบุคคลต่างหมู่บ้านที่เป็นผู้ถ่ายทอดและผู้รับการถ่ายทอด
- 3) วิธีการถ่ายทอดได้แก่ การถ่ายทอดจากบรรพบุรุษเป็นวิธีการถ่ายทอดจากการสังเกต การทดลอง การบอกเล่าด้วยปาก การปฏิบัติจริง และการฝึกหัด-การฝึกฝนด้วยตนเอง เกิดจากความเคยชินที่พบเห็นทุกวัน จนสามารถทำได้ไม่ต้องมีคนสอน แต่ในบางครั้ง ก็ใช้วิธีการเลียนแบบ-การถ่ายทอดจากเพื่อนบ้าน เป็นการบอกเล่าด้วยปาก ผู้เรียนนำอุปกรณ์ไปเอง และสอนโดยการปฏิบัติจริง-การถ่ายทอดจากหน่วยราชการ โดยการพาไปเรียนนอกสถานที่ ผู้สอนจะอธิบายวิธีการทำแล้วให้ผู้เรียนทำไปพร้อมกัน

ปาน กิมปี (2540) วิจัยเรื่อง การพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน พบว่า เครือข่ายการเรียนรู้มีพัฒนาการมาจากการตระหนักถึงปัญหาและความต้องการด้านเศรษฐกิจของชุมชน โดยมีผู้นำชุมชนทำหน้าที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง มีการใช้เครือข่ายสังคมเป็นศูนย์กลางภายในชุมชน มีการขยายเชื่อมโยงกับองค์กรเครือข่าย

ในภาครัฐ เอกชน ชุมชน ธุรกิจ และหรือองค์กรวิชาการ เพื่อกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ และการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างต่อเนื่อง โดยมีเป้าหมายการพึ่งตนเองของชุมชนเป็นหลัก กิจกรรม การศึกษานอกโรงเรียนที่พบในเครือข่ายการเรียนรู้ มีทั้งกิจกรรมในด้านการพัฒนาทักษะ การเรียนรู้และแก้ปัญหาอันเป็นพื้นฐานการดำรงชีวิต ด้านพัฒนาข่าวสารข้อมูล และด้านพัฒนาทักษะและอาชีพโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน การเรียนรู้ด้วยตนเอง การจัดกิจกรรมถ่ายทอด ความรู้อย่างเป็นทางการ โดยองค์กรเครือข่ายที่เกี่ยวข้อง กระบวนการเรียนรู้ประกอบด้วยการใช้ ความรู้จากการศึกษาแบบทางการเสริมต่อการศึกษานอกโรงเรียนและการเรียนรู้ตามอัธยาศัย อันเป็นกระบวนการต่อเนื่อง

สุจิตรา สุกนธทรัพย์ (2540) วิจัยเรื่อง การวิเคราะห์คุณลักษณะไทย คุณค่า และ กระบวนการถ่ายทอดศิลปะการต่อสู้ป้องกันตัวแบบไทย: กระบี่กระบอง พบว่า กระบวนการ ถ่ายทอดที่สำคัญประกอบด้วย การจัดประสบการณ์ตรงให้กับผู้เรียนโดยครูต้นแบบที่มีคุณภาพ ด้วยการสอนทักษะพร้อมไปกับการอบรมบ่มนิสัยผู้เรียน ปัจจุบันพบว่าคุณลักษณะไทยในศิลปะ การต่อสู้ป้องกันตัวกระบี่กระบองประกอบด้วย ความกตัญญูกตเวที ความวิริยะ ความมีขันติ ความสามัคคี และพรหมวิหารสี่ แต่เป็นลักษณะแยกส่วน คุณค่าที่พบมีคุณค่าในวิชาเป็นการแสดง ที่เป็นเอกลักษณ์ของไทย คุณค่าในผู้เรียนคือ มีสติ มีไหวพริบ และคุณค่าในสังคมคือ การมีวินัย แต่คุณค่าดังกล่าวไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ กระบวนการถ่ายทอดประกอบด้วย การจัดประสบการณ์ ตรงให้แก่ผู้เรียน ครูต้นแบบมีความชำนาญในกระบี่กระบอง สอนเน้นเฉพาะทักษะ ในอนาคต กระบวนการถ่ายทอดศิลปะการต่อสู้ป้องกันตัวกระบี่กระบองควรจัดประสบการณ์ตรงที่มีความหมาย ให้กับผู้เรียน สอนทั้งทักษะและอบรมบ่มนิสัย โดยยึดหลักไตรสิกขา ครูต้นแบบมีคุณภาพ คุณลักษณะไทยที่ปรากฏควรเป็นลักษณะของ “สุนทรียธรรม” และจัดให้มีคุณค่าสมบูรณ์ ทั้ง คุณค่าในวิชา คือ ใช้ในการป้องกันตัว คุณค่าในผู้เรียน คือ รักความเป็นไทย รักชาติ และคุณค่า ในสังคมคือ การมีวินัย เสียสละเพื่อส่วนรวม

กนกวรรณ รุกขชาติ (2541) วิจัยเรื่อง แนวโน้มการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นการศึกษา นอกโรงเรียนสายอาชีพจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ในศตวรรษที่ 21 ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้ หลักสูตร ท้องถิ่น การศึกษานอกโรงเรียนสายอาชีพจากภูมิปัญญาชาวบ้านในศตวรรษที่ 21 มีจุดมุ่งหมาย เพื่อให้ผู้เรียนมีทักษะในการจัดการต่อชีวิตและทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น เกิดความตระหนักและ เห็นคุณค่าของภูมิปัญญาไทยที่มีความสัมพันธ์ต่อชีวิต สังคม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพิ่มขึ้น และจะเป็นหลักสูตรที่ให้องค์กรชุมชนมีส่วนร่วมมากขึ้นตั้งแต่การกำหนดวัตถุประสงค์ไปจนถึง การประเมินผล เนื้อหาความรู้ จะเป็นเนื้อหาที่มีการเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของผู้เรียนสอดคล้องกับ

ชุมชนอย่างแท้จริง ลักษณะการเรียนการสอนเป็นการจัดกิจกรรมการเรียน การสอนที่ให้ผู้เรียน ปฏิบัติจริงเพื่อให้เกิดประสบการณ์ตรง บทบาทของผู้สอนจะเป็นผู้นำด้าน วิธีคิด วิธีการเรียนรู้ เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน การเรียนการสอนใช้สื่อที่เป็นของจริง สื่อที่ให้ผู้เรียนปฏิบัติได้จริง การวัดและประเมินผล เป็นการประเมินจากการปฏิบัติได้จริง หลังจากเรียนรู้ไปแล้วสามารถ นำสิ่งที่เรียนไปใช้ในชีวิตประจำวันได้

กาสิก เตชะวันหมาก (2543) วิจัยเรื่อง การนำเสนอรูปแบบกระบวนการพัฒนา ประชาสังคมสำหรับสภาพวัฒนธรรมจังหวัดพม่า การมีกระบวนการเพื่อให้สามารถดำเนินงาน วัฒนธรรมได้ ประกอบด้วย กระบวนการทางวัฒนธรรม ได้แก่ กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม กระบวนการสังสรรค์ทางวัฒนธรรมและกระบวนการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม กระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ การจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง การประชุมสัมมนา การศึกษาดูงาน การใช้สื่อ และสื่อสารมวลชน โดยมีลักษณะเป็นกระบวนการกลุ่ม การดำเนินงานวัฒนธรรมจริง จากปัญหา ในชีวิตจริง และเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย มีปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ ปัจจัยภายใน ได้แก่ ผู้นำ การประชุม ปรีกษาหารือกันเป็นเนืองนิจ การขยายและเชื่อมโยงเครือข่ายญาติ การดำเนินงานวัฒนธรรม ที่แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น การมีส่วนร่วมของเครือข่าย เครือญาติภาคีสมาชิก และประชาชน และการมีกองทุนส่งเสริมงานวัฒนธรรม ปัจจัยภายนอก ได้แก่ การส่งเสริมและ สนับสนุนจากนโยบายของรัฐ และจากองค์กรที่เกี่ยวข้อง

ณัฐยา ทิพรัตน์ (2543) วิจัยเรื่อง การศึกษาการจัดการเรียนการสอนวิชาศิลปศึกษา โดยการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น "หนังตะลุง" ในโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น สังกัดกรมสามัญศึกษา จังหวัดสงขลา พบว่า ใช้วิธีการสอนแบบบรรยายสลับการสอนแบบสาธิต และแบ่งกลุ่มปฏิบัติงาน โดยครูผู้สอนควรเรียนรู้จากปราชญ์ชาวบ้าน และนำปราชญ์ชาวบ้านมาถ่ายทอดความรู้ให้กับนัก เรียนโดยตรง การสอนจะเปิดสอนในคาบชุมนุม (กิจกรรมซ่อมเสริม) และเปิดเป็นวิชาเลือก นักเรียนที่สนใจส่วนใหญ่จะเป็นนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมากกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย สถานที่ทำการสอนส่วนใหญ่ใช้ห้องเรียนที่อยู่ภายในอาคารเรียน ครูและปราชญ์ชาวบ้านสอน เรื่องของการแสดงและการแกะรูปหนังตะลุง สอนในเนื้อหาที่เห็นว่าสำคัญ และการสังเกตการแสดง หนังตะลุงจากการแสดงสดและเทปบันทึกการแสดง ลำดับขั้นตอนวิธีการแสดง ไม่แตกต่างกัน แต่จะต่างกันที่บรรยากาศ การชมได้ทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลังการแสดง การแกะรูปหนังตะลุง ไม่ยากจนเกินไป ผู้เรียนสามารถปฏิบัติได้ ครูศิลปะและปราชญ์ชาวบ้าน ได้ให้ข้อเสนอแนะว่า ศิลปะพื้นบ้านด้านหนังตะลุงเป็นศิลปะที่ควรอนุรักษ์และสืบทอด ควรมีการนำเข้าสู่กระบวนการ จัดการศึกษาในโรงเรียนต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ระดับประถม-อุดมศึกษา โดยให้มีการเรียน

การสอน ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ และเป็นการสอนให้เห็นคุณค่าศิลปะพื้นฐานทางด้าน
หนังสือ เพื่อให้ผู้เรียนได้รับความรู้ที่ขึ้นชม และมีความตระหนักในคุณค่าอันนำไปสู่การอนุรักษ์
และสืบทอดต่อไป

อดุลย์ วงศ์ศรีคุณ (2543) วิจัยเรื่อง การสังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้
ของชุมชนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง พบว่า ลำดับขั้นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง
ประกอบด้วย 7 ขั้นตอน คือ ชุมชนรับรู้และตระหนักในปัญหา สมาชิกชุมชนร่วมกันวิเคราะห์
ปัญหา สมาชิกชุมชนร่วมกันแสวงหาและเลือกแนวทางแก้ปัญหา สมาชิกชุมชนร่วมกันดำเนินการ
สมาชิกชุมชนร่วมกันประเมินผลการดำเนินงาน และร่วมกันปรับปรุงหากดำเนินการไม่สำเร็จ
องค์ประกอบการเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วย การศึกษาประสบการณ์จากชุมชนอื่น การศึกษา
ดูงาน การทัศนศึกษา การสนทนาปรึกษาหารือแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การประชุมอย่างเป็นทางการ
ทางการ การปฏิบัติจริง ฐานการเรียนรู้ภายในชุมชนประกอบด้วย สมาชิกชุมชน ผู้นำชุมชน
กิจกรรมการเรียนรู้ ฐานการเรียนรู้ และฐานการเรียนรู้ภายนอกชุมชนได้แก่ ชุมชน บุคคล องค์กร
ภายนอก ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ ประกอบด้วยปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอก
และปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม ปัจจัยภายนอกที่นำมาสังเคราะห์ส่วนใหญ่ได้แก่ แนวคิดและการ
ปฏิบัติของนักพัฒนาภายนอก ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมส่วนใหญ่ได้แก่ การดำเนินกิจกรรม
อยู่บนพื้นฐานของประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น

สภาวัฒนธรรมจังหวัดตราด (2544) ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นจังหวัดตราด พบว่า
ภูมิปัญญาท้องถิ่นจังหวัดตราดที่รวบรวมได้ มีผลงานเป็นที่ประจักษ์ส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ
ซึ่งกระจายอยู่ในทุกอำเภอ/ กิ่งอำเภอ และส่วนใหญ่เป็นฆราวาส ยินดีสอนหรือถ่ายทอดความรู้
ให้แก่หน่วยงาน สถานศึกษา นักเรียน นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจทั่วไปโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย
มีเพียงบางส่วนที่คิดค่าใช้จ่ายบ้างเล็กน้อย หรือแล้วแต่จะจัดให้ตามความเหมาะสม องค์ความรู้
ที่สามารถถ่ายทอดได้ ส่วนใหญ่สามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ได้มากกว่า 1 สาขา วิธีการถ่ายทอด
ความรู้ ส่วนใหญ่ใช้วิธีการสอนมากกว่า 1 วิธี โดยใช้ทั้งวิธีการสอน การสาธิต การบอกเล่า การฝึก
ปฏิบัติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจังหวัดตราดส่วนใหญ่ยังขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้ง
ภาครัฐและเอกชน อีกทั้งยังขาดการรวมกลุ่มเพื่อการจัดกิจกรรมเพื่อการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น
ด้วย

อรทัย จิตไธสง (2544) ศึกษาเรื่อง การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านในการพึ่งพา
ทรัพยากรธรรมชาติเชิงธุรกิจชุมชน: กรณีศึกษาน้ำสมุนไพร ตาบลหนองเส้าเล่า อำเภอชุมแพ
จังหวัดขอนแก่น ผลการศึกษาพบว่า การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านในการพึ่งพาทรัพยากร

ธรรมชาติเชิงธุรกิจชุมชนสามารถแบ่งได้ 3 ระดับ คือ ระดับบุคคล ชุมชน และระหว่างชุมชนระดับบุคคล มีผู้ทำหน้าที่ในการถ่ายทอดคือ ครอบครัว เครือญาติ ผู้สูงอายุและผู้เป็นภูมิปัญญา โดยใช้วิธีทดลองปฏิบัติ สอน แนะนำ และอาศัยการกล่อมเกลาทงสังคมแบบค่อยเป็นค่อยไป สื่อที่ใช้คือ อุปกรณ์จริงในการทำงาน รวมทั้งอาศัยสื่อบุคคล ระดับชุมชน มีการถ่ายทอดโดยอาศัยกลุ่มทางสังคม ได้แก่ กลุ่มเพื่อน กลุ่มผู้นำ กลุ่มอาชีพ ใช้วิธีการอบรม การประชุม และเวทีชาวบ้าน การถ่ายทอดระหว่างชุมชนมีการใช้วิธีการเรียนรู้จากการฝึกอบรม การศึกษาดูงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน

พรทิพย์ อันทิวโรทัย (2545) วิจัยเรื่อง บทบาทการศึกษาในการสืบทอดและพัฒนาทางวัฒนธรรม กรณีศึกษา วัฒนธรรมชาวสวนผึ้งธนบุรี พบว่าในการสืบทอดวัฒนธรรมการศึกษาตามอัยยาศัยมีบทบาทมากที่สุด เป็นกระบวนการขัดเกลาทงสังคมที่เกิดขึ้นภายในชุมชนชาวสวนสืบทอดกันมา แต่ในปัจจุบันบทบาทนี้ลดน้อยลงมากจนกระทั่งขาดผู้สืบทอดชาวสวนซึ่งอายุ 45 ปีขึ้นไป อาจจะเป็นรุ่นสุดท้ายที่ยึดอาชีพนี้ การจัดการศึกษานอกระบบมีหลักสูตรที่เอื้อต่อการสืบทอด แต่การนำหลักสูตรไปใช้ยังไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวน บางหน่วยงานของรัฐใช้แนวคิดใหม่ในการถ่ายทอดเทคโนโลยีให้กับชาวสวนโดยอาศัยกระบวนการกลุ่ม ส่วนการศึกษาในระบบตั้งแต่ในอดีตเอื้อต่อการสืบทอดองค์ความรู้ด้านการเกษตร แต่ผู้สืบทอดอาชีพนี้มีน้อยลงและในปัจจุบันไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวสวนเท่าที่ควร แต่มีแนวโน้มที่ดีที่จะเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชาวสวนมากยิ่งขึ้นในการสร้างหลักสูตรสถานศึกษาปี 2546 ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมเพื่อให้ชุมชนชาวสวนดำรงอยู่ได้ ทุกฝ่ายจำเป็นต้องร่วมมือกันจัดการศึกษา คือ กลุ่มชาวสวนสร้างบันทึกชาวสวนและจัดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพของตน กลุ่มโรงเรียนสร้างหลักสูตรสถานศึกษาและจัดระบบกระบวนการเรียนรู้และพัฒนานักเรียน เครือข่ายการเรียนรู้เชื่อมโยงประสานกลุ่มทั้งสองในการแสวงหาความรู้และรังสรรค์ความรู้ใหม่ และชุมชนชาวสวนควรจัดตั้ง “ศูนย์วัฒนธรรมชาวสวนผึ้งธนบุรี” ขึ้นเพื่อเป็นแม่ข่ายประสานงานเป็นแหล่งรวมวิทยาการและเผยแพร่ความรู้อย่างต่อเนื่อง

กฤษฎา ยศขรรค์ (2546) การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าสู่โรงเรียน พบว่า การนำ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าสู่โรงเรียนของจังหวัดราชบุรี ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากภาครัฐ เอกชนและองค์กรท้องถิ่น เกิดบรรยากาศที่พึงฟู ผู้ทรงภูมิรู้ในท้องถิ่นเข้าร่วมพัฒนาหลักสูตรและร่วมกิจกรรมถ่ายทอดความรู้ การดำเนินกิจกรรมดังกล่าวส่งผลให้นักเรียนเรียนอย่างมีความสุข เห็นคุณค่าและมีเจตคติที่ดีต่อศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีและภูมิปัญญาท้องถิ่น ความรู้ที่ได้รับสามารถนำไปใช้ในชีวิตรประจำวัน ชุมชนและโรงเรียนมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น สะท้อนสำนึกของสังคม

ในด้านคุณค่า ผู้คนได้หวนกลับมาศึกษากันอย่างจริงจัง ลึกซึ้งและกว้างขวาง อันเป็นการสร้างดุลแห่งวัฒนธรรมกับคุณภาพชีวิตให้พัฒนาที่ยั่งยืน

นันทนัท ศิริเชตต์ (2546) วิจัยเรื่อง การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นโดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในกลุ่มโรงเรียนยังเมิน สำนักงานการประถมศึกษาอำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ผลการวิจัยพบว่า ในการจัดการเรียนรู้มีครูประจำวิชาและบุคลากรภูมิปัญญาชาวบ้านร่วมกันจัดกิจกรรมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ด้วยวิธีการปฏิบัติจริง โดยผู้ปกครองสนับสนุนงบประมาณในการจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ให้แก่ลูกหลานตนเอง ผลงานของนักเรียน พฤติกรรมความตั้งใจในการปฏิบัติงาน และคะแนนเฉลี่ยผลการเรียนอยู่ในเกณฑ์ดี ผู้เรียนมีความพึงพอใจในการเรียนการสอน โดยใช้บุคลากรภูมิปัญญาชาวบ้านและบุคลากรภูมิปัญญาชาวบ้านมีความภาคภูมิใจ พึงพอใจที่มีส่วนร่วมในการจัดการเรียนรู้ แต่ปัญหาที่พบในการดำเนินงานคือ งบประมาณที่โรงเรียนได้รับจัดสรรจากหน่วยงานไม่เพียงพอ บุคลากรภูมิปัญญาชาวบ้านที่เข้ามาให้ความรู้แก่นักเรียนไม่มีทักษะในด้านวิธีสอน จึงเป็นอุปสรรคในการถ่ายทอดความรู้และผู้ปกครองชุมชนให้ความสนใจความร่วมมือน้อย

บงอร ฝ่ายสัจจา (2546) วิจัยเรื่อง การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อจัดการเรียนการสอน การศึกษานอกโรงเรียนในจังหวัดฉะเชิงเทรา ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการจัดการเรียนการสอนการศึกษานอกโรงเรียนในจังหวัดฉะเชิงเทรา ส่วนใหญ่นำมาใช้ในด้านการเป็นวิทยากร โดยนำมาใช้มากในกิจกรรมการศึกษาเพื่อพัฒนาอาชีพ และปัญหาการนำภูมิปัญญามาใช้ด้านการพัฒนาหลักสูตรและการจัดกิจกรรม ได้แก่ ผู้ปฏิบัติงานในหน่วยงานขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นบุคคลไม่มีความรู้พอที่จะมามีส่วนร่วมในการพัฒนาหลักสูตรและการจัดกิจกรรม ด้านการนำมาเป็นวิทยากร ได้แก่ ไม่มีทักษะในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจ ในวิธีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้เป็นสื่อการศึกษา และเสนอแนะว่าสถานศึกษาควรรวบรวมแหล่งภูมิปัญญาท้องถิ่น จัดทำทำเนียบภูมิปัญญาและจัดอบรมให้ความรู้กับภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่จะนำมาใช้ในการเรียนการสอนให้มีทักษะการถ่ายทอดความรู้

ทัศนีย์ หิรัญวงษ์ (2546) ได้วิจัยเรื่อง การถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาของชาวกะเหรี่ยง ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ผลการวิจัยพบว่า การถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาของชาวกะเหรี่ยงมี 3 รูปแบบ คือ การถ่ายทอดโดยครอบครัว ได้แก่ แนวคิด ความเชื่อ คุณธรรมและความรู้พื้นฐานในการดำรงชีวิต การถ่ายทอดโดยสังคม ได้แก่ ระเบียบแบบแผน ในการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างสงบสุข การถ่ายทอดโดยเทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

ทางสังคม แนวทางการถ่ายทอดใช้หลักการเรียนรู้แบบบูรณาการ ยึดหลักการศึกษเพื่อชีวิตและสังคม และเป็นการศึกษาตลอดชีวิต แนวทางการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการอาศัยชุมชนเป็นพื้นฐานในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง เรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง และจัดกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม อย่างไรก็ตามในกระบวนการถ่ายทอดของภูมิปัญญานั้น ควรจะได้รับการสนับสนุนและการมีส่วนร่วมทั้งจากภาครัฐและเอกชนในการสืบสานและประชาสัมพันธ์ต่อไป

วรวิมล สุภาพ (2546) วิจัยเรื่อง กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมกลองปู่จา: กรณีศึกษาจังหวัดลำปาง พบว่า กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมกลองปู่จาในอดีตมีจุดมุ่งหมายเพื่อการดำรงชีวิตและใช้ในพิธีกรรมของสังคม ผู้ถ่ายทอด คือ พระสงฆ์ และครูชาวบ้าน ทำการถ่ายทอดให้กับชายที่มีความสนใจในเรื่องกลองปู่จา องค์ความรู้ที่ถ่ายทอด คือ องค์ความรู้ด้านการบรรเลงกลองปู่จา และองค์ความรู้ในเรื่องคติความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับกลองปู่จา โดยทำการถ่ายทอดให้กับผู้ที่สนใจในการอนุรักษ์วัฒนธรรมกลองปู่จาโดยการถ่ายทอดองค์ความรู้ในเรื่องการบรรเลงเป็นหลัก

คณางค์ ช่อชู (2547) วิจัยเรื่องกระบวนการเรียนรู้การทอผ้าไหมของผู้ทรงภูมิปัญญาอำเภอนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์ พบว่า วิธีการเรียนรู้ส่วนใหญ่เกิดจากการลงมือทำจริง การลอกเลียนแบบ การบอกเล่า และการลงมือทดลองทำ โดยเรียนรู้จากพ่อแม่ ย่า ยาย ผู้เฒ่า ผู้แก่ และประสบการณ์ชีวิต นับเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเองอย่างเป็นธรรมชาติภายในชุมชน วิธีการสืบทอดมีทั้งวิธีการเดียวกันกับที่ผู้ทรงภูมิปัญญาเคยเรียนรู้มา อาทิ การลงมือทำจริง การทำตนเป็นแบบอย่าง และวิธีการที่แตกต่างจากที่เคยเรียนรู้มา อาทิ การรวมกลุ่ม การเป็นวิทยากร ส่วนผู้รับการสืบทอด ได้แก่ บุตรหลาน สมาชิกกลุ่ม เพื่อนบ้าน นักศึกษา และผู้สนใจ จากภายนอกพื้นที่ที่มีเป้าหมายในการสร้างอาชีพและรายได้

พรสวรรค์ สุวรรณศรี (2547) วิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์คุณค่า การดำรงอยู่และการสืบทอดผญาอีสาน” พบว่า แนวทางการสืบทอดมีวิธีการดังนี้ คือ สถาบันการศึกษาทุกระดับจัดทำเป็นหลักสูตรให้มีการเรียนการสอนกันอย่างจริงจัง องค์การที่เกี่ยวข้องต้องช่วยกันศึกษาค้นคว้า สืบหาข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ แล้วนำมาจัดทำเป็นข้อมูลที่สะดวกในการศึกษาและทำความเข้าใจ ตลอดจนช่วยกันเผยแพร่โดยใช้สื่อที่น่าสนใจ จัดทำเป็นศูนย์การเรียนรู้ชุมชน โดยจัดทำเป็นศูนย์ข้อมูล จัดกิจกรรมต่าง ๆ ที่ส่งเสริมเผยแพร่ผญาให้ครอบคลุมและคนในชุมชนตระหนักถึงความสำคัญของคุณค่าของผญา จัดฝึกอบรมวิทยากรจัดทำสื่อการเรียนรู้ ควรได้ชี้แจงอธิบายรูปแบบของผญาอีสานให้ชัดเจนและสอนให้คนรุ่นใหม่เขียนผญาได้

สุวรรณา วังโสภณ (2547) วิจัยเรื่องการศึกษาวัฒนธรรมการถ่ายทอดดนตรีประจำชาติไทยและญี่ปุ่นพบว่า ดนตรีประจำชาติในความหมายที่พบในการวิจัยคือ มรดกทางวัฒนธรรม ดนตรีที่ตกทอดจากบรรพบุรุษเกิดการยอมรับและสืบทอดกันมารวมถึงความเป็นวิถีชีวิตของคนในชาติ โดยมีดนตรีปี่พาทย์เป็นตัวแทนหนึ่งของดนตรีประจำชาติไทย และดนตรีโซโกกุเป็นตัวแทนหนึ่งของดนตรีประจำชาติญี่ปุ่น คุณค่าของดนตรีประจำชาติที่พบประกอบด้วยคุณค่าภายในตัวดนตรีคือคุณค่าทางสุนทรียศาสตร์ในการบรรเลงดนตรีและคุณค่าภายนอกตัวดนตรีประจำชาติที่พบคือ คุณค่าทางด้านจิตใจและจริยธรรม ด้านร่างกายและบุคลิกภาพ ด้านเศรษฐกิจและสังคม วัฒนธรรมการถ่ายทอดดนตรีประจำชาติไทยและญี่ปุ่นนั้นมีความเหมือนโดยจุดมุ่งหมายในการถ่ายทอดเพื่อการดำรงรักษาวัฒนธรรมดนตรีประจำชาติและเพื่อการประกอบอาชีพ โดยมีรูปแบบการถ่ายทอดตามจารีตประเพณีโบราณคือการถ่ายทอดแบบตัวต่อตัวที่เรียกว่าการถ่ายทอดแบบไทยโบราณ และญี่ปุ่นโบราณโดยเป็นการสอนทักษะการบรรเลงดนตรีรวมกับการสอดแทรกคุณธรรม จริยธรรมและบุคลิกภาพของนักดนตรีไปพร้อมกัน แนวทางการถ่ายทอดดนตรีประจำชาติในโรงเรียนในปัจจุบันพบว่าประสบปัญหาในด้านการจัดการเรียนการสอนเรื่องรูปแบบ และระยะเวลาในการเรียน ด้านบุคลากรขาดความรู้ความเชี่ยวชาญ แนวทางการจัดการที่เหมาะสม ต้องจัดทำหลักสูตรที่มีความยืดหยุ่นเรื่องเนื้อหาและวิธีการสอน โรงเรียนประสานกับชุมชนและผู้เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาและภาครัฐให้การสนับสนุนด้านการผลิตและพัฒนาบุคลากรที่มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ รวมถึงจัดสรรงบประมาณด้านบุคลากรและ การจัดหาเครื่องดนตรีให้เพียงพอ รูปแบบการจัดการเรียนการสอนที่เหมาะสมต้องเป็นการผสมผสานแนวคิดเรื่องภูมิรู้และภูมิธรรมที่แฝงในคุณค่าวัฒนธรรมดนตรีประจำชาติเข้ากับจารีตการถ่ายทอดดนตรีประจำชาติในรูปแบบการถ่ายทอดของบ้านดนตรีโดยการเรียนรู้ การสอนเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ

อนงค์นาฏ เจริญรวย (2547) วิจัยเรื่อง การสืบทอดวงปี่พาทย์ในจังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่า สภาพการสืบทอดของนักดนตรีส่วนใหญ่มาจากบรรพบุรุษ และยังพบอีกว่า ในหลายครอบครัวมิได้มุ่งหวังเพื่อให้เกิดการประกอบอาชีพหลัก แต่เพื่อให้มีวิชาความรู้ด้านดนตรีติดตัวไป กระบวนการในการรับศิษย์เข้าเรียนปี่พาทย์ ยังเหมือนอดีต คือ ผู้ปกครองนำเด็กมาฝากให้เรียนปี่พาทย์ เพลงแรกที่เริ่มเรียนคือ เพลงสาธุการ สถานที่เรียน นอกจากใช้บ้านครูเป็นสถานศึกษาแล้ว ยังใช้บ้านศิษย์เป็นสถานศึกษาด้วยเช่นกัน สื่อการสอนใช้เครื่องดนตรีเป็นหลัก บทเพลงที่ใช้ในการเรียนการสอนเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพและบทบาทในการบรรเลงประกอบพิธีกรรม โดยการนำเพลงมอญมาโซสอนแทนเพลงชุดใหม่โรงเช้า โหมโรงเย็น เพลงเรื่อง และเพลงในพิธีกรรมวิธีสอนใช้วิธีการสาธิตเป็นหลัก

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สามารถสรุปกระบวนการเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ว่า กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งอดีตกาล ผ่านการเรียนรู้และสืบทอดด้วยรูปแบบวิธีการ บ้างก็ต่าง ๆ ที่หลากหลาย สามารถเรียนรู้ได้ตามศักยภาพของบุคคล ครอบครัวและชุมชน มีความต่อเนื่องเปลี่ยนแปลง ทั้งด้านบวก และด้านลบ มีความเป็นไปได้ทั้งแนวพัฒนาและแนวเสื่อมถอย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาวะแวดล้อม ด้านประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น การให้ความสำคัญของผู้ในชุมชน องค์การภาครัฐและเอกชนที่ให้การสนับสนุนต่อภูมิปัญญานั้น ๆ